

Nagy Botond

MEGÉLHETÉSI TAKTIKÁK VÁLSÁG IDEJÉN: KÉZDIVÁSÁRHELYI CSIZMADIA- ÉS CIPÉSZMESTEREK AZ OSZTRÁK-MAGYAR–ROMÁN VÁMHÁBORÚ KÖRÜLMÉNYEI KÖZÖTT

Egy remélt, de váratlanul érkezett
állami megrendelés

1890 júniusában két kézdivásárhelyi vállalkozói csoport szerződött a magyar honvédséggel bakancsok szállítására. Az egyik csoport vezetője Sáska Antal, a helybéli csizmadia ipartársulat elnöke volt, és 686 pár lábbeli elkészítésére kötelezte magát további csizmadiamesterek, név szerint Tuzson Pál, Tordai Domokos és Zsigmond Balázs közreműködésével. A másik csoportot a szintén kézdivásárhelyi cipész ipartársulat elnöke, Pánczél Noé szervezte meg, két cipésmester, Megyaszai Máté és Pálffy Árpád bevonásával, akik 514 pár bakancs elkészítésére vállalkoztak. A szerződéseket rövid idő alatt a Honvédelmi Minisztérium visszaküldte a közvetítőszerpet játszó brassói Kereskedelmi és Iparkamarának, azzal a meghagyással, hogy bizonyos formai és tartalmi hiányosságokat pótoljanak. Ebből kiderült, hogy a csizmadiaák összesen 3443 forint 72 krajcár összegre, míg a cipészek 2158 forint 2 krajcár összegre szerződtek. A szerződés végleges formába öntése nem haladt a kívánt ütemben, ezért a brassói kamara július végén próbálta megsűrgetni azt, és a Kézdivásárhely városi tanácsához küldött átiratában afelől is tudakozódott, hogy a lábbelik kolozsvári átadására milyen határidőt lesznek képesek tartani a vállalkozók. Válaszában a városi tanács közölte, hogy Pánczél Noé cipésmester szeptemberig leszállítja a bakancsokat, Sáska Antal csizmadiamestert viszont nem sikerült kihallgatniuk ez ügyben, mivel ő eltávozott Romániába. A cipész csapat szerződésének aláírása is késett, az egyik tag, Megyaszai Máté hasonlóképpen Moldvába távozott, amiért Pánczél Noé kénytelennek látta levélben felkeresni a távollévőket és hazatérésre biztatni őket. A szerződés végül megíratott, az üzlet 15%-át kitevő összeget óvadékként a mesterek lefizették a kézdivásárhelyi adóhivatalhoz, azonban a kívánt szeptember eleji átadás már nem tűnt kivitelezhetőnek, amiért a brassói kamara augusztus 11-én jelezte, hogy a vállalkozók kénytelenek lesznek decemberben Budapestre

szállítani árujukat, mert a honvédség központi ruhátárának átvételi bizottsága már nem fog kiszállni Kolozsvárra, ennek lebonyolítási részletkérdéseivel pedig a Kézdivásárhelyen állomásozó honvédszállóaljhoz forduljanak. Sáska Antalnak ezt az értesítést sem lehetett kézbesíteni, mivel újfent Romániába távozott. Tuzson Pál, Tordai Domokos és Sáska Antal más csizmadiamesterekkel együttműködve, Megyaszai Gábor nevű mester vezetésével 1890 folyamán már vállalkoztak egy hasonló szállításra a közös hadsereg számára. Mindnyájan 1-1 pár lábbelit küldtek mintaként, amelyeket végül a Császári és Királyi 2. sz. Egyenruharaktár részéről nem találtak megfelelőnek.¹

Háromszéken a honvédség és a közös hadsereg korábban elsősorban csak kisebb építkezésekre vagy épületjavításokra, illetve élelmiszer és takarmány szállítására bízott meg helyi vállalkozókat az ott állomásozó egységei részére, a fegyverzet mellett a ruházat is központi hálózaton került elosztásra, ahová nagyobb gyártók szállítottak. A kézdivásárhelyi csizmadiaák és cipészek szerződése annak a kormány által felkarolt, gyors tünetjavító célú igyekezetnek volt az eredménye, amellyel a vámháború nyomán kibontakozott piaci válságot próbálták enyhíteni a legsúlyosabban érintett erdélyi peremvidék iparos közegeiben. Rögtön az Osztrák-Magyar–Román kereskedelmi szerződés megújítási tárgyalásainak kudarcá után, a 1886. június 6-án tartott minisztertanácsi ülésen napirendre került a Brassó-vidéki és székelyföldi iparosok segélyezésének kérdése, és a megoldást a hitelnyújtásban látták.² A soron következő ülésen, a kiküldött szakértők jelentéseit figyelembe véve, a kereskedelemügyi miniszter már felvázolta a lehetséges lépéseket, amelyek közül egyik, az állami megrendelések biztosítása³ a továbbiakban irányadónak bizonyult, pedig elfogadásakor még nem tudhatták a vámháború kimenetelét, és mindenképpen rövid lejáratra számítottak. A megrendelések konkrét megvalósíthatósága minisztériumokon belül, első ízben június 20-án fogalmazódott meg, Dr. Waichtel Aurél magyar pénzügyminisztériumi osztálytanácsos

¹ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1890/2624.

² MOL, K 27, 1886. 06. 06. / 1. napirendi pont (a továbbiakban: np.).

³ Uo., 1886. 06. 22. / 6. np.

értekezésében. Az előadó kizárólag a Pénzügyminisztérium keretén belül, a Pénzügyőrség szerepére koncentrált. Felvetette annak lehetőségét, hogy – mivel a legénység egyenruhával való ellátása nem központi tilag történik, és így az erdélyi kamarákat sem lehet bevonni, a pénzügyőrségi szervezeti és szolgálati szabályok pedig 50 forintnyi ruházati pótlékot biztosítanak személyenként – a posztóból készült darabokat egyénileg, erdélyi iparosoktól szerezzék be a hivatalos szállító – *Tiller Mór és Testvérek* budapesti cég – mintái és árjegyzéke alapján.⁴ Hasonlóképpen a Belügyminisztérium is igyekezett megvalósítani a maga programját, egyenruhák, rabok és örültek számára szükséges textilárut kívánt beszerezni közvetlenül az erdélyi iparosoktól. Ajánlatával a *Brassói Posztótársulat*ot kereste meg, amelynek nyomán a *Scherg Vilmos és társa*, illetve a *Lang Henrik* cégekkel kötöttek üzletet.⁵ A hadsereg megrendelése a fentiekhez képest jó néhány hónapot késtek, és az ebbe az irányba való elmozdulást még egy külső tényező is befolyásolta, jelesen a honvédség népfelkelési csapatai felszerelési cikkeinek költségeiről készülő törvénytervezettel összefüggésben, a nyersanyagok felmérése alkalmával kiderült, hogy a Monarchia nem rendelkezik kellő mennyiségű bőr- és gyapjúáruval, amiről a magyar hadügyminiszter jelentést is tett Ferenc József királynak. A király felhatalmazta a minisztert, hogy szerezzen támogatást a magyar és osztrák kormánytól, illetve törvényhozástól, hogy engedélyezzék ezek Romániából való importját.⁶ 1887-től kezdődően elvileg a rendkívüli vámmmentességet, pontosabban a 30%-os vámpótlék alóli mentességet azokra a küldeményekre engedélyezték a pénzügyi szervek, amelyeket bizonyíthatóan a Cs. és K. Közös Hadsereg, valamint a M. Kir. Honvédség felszerelési tárgyainak készítésére importáltak.⁷ Gyakorlati megvalósulásának nyomai azonban nem azonosíthatóak.

Kézdivásárhelyre az első ilyen irányú felhívás 1887. február 13-án érkezett, amelyben a honvédelmi miniszter, Fejérvári személyesen arról tudakozódott, hogy a városban tevékenykedő iparosok *mily minőségű, mennyi idő alatt, mily mennyiségeket és milyen árral volna képes azonnali megrendelés esetén szállítani* barna marhabőrből, feketített fénybőrből, valamint katonai ruhára használható kékszürke, sötét- és világoskék posztóból. A tanács, miután kikérdezte a helyi tímármestereket készleteik felől, válaszában azt közölte, hogy szállításra alkalmas mennyiséggel nem rendelkezik a város.⁸ Az első próbálkozás kudarcának oka a város iparosainak munkamegosztási rendsze-

rében keresendő. A tímármesterek ugyanis általában a csizmadiák és cipészek megrendelésére dolgoztak, és az általuk megrendelnél lényegesen nagyobb félkész áruval nem rendelkeztek. A minisztérium apparátusa számára is világossá vált ez a tény, és következő körben, ugyanazon hónap 24-én érkezett átiratban már arról kérdezték ki a város tanácsát, hogy készárut, tehát csizmát és bakancsot mennyi idő alatt képesek szállítani a csizmadiák és cipészek. Ezúttal a tanács már arról tett jelentést, hogy a csizmadia társulat 3000 párt, Megyaszai Máté 1000 párt és a Tuzsonok (Pál és György) 1500 párt képesek szállítani egy év alatt, és egyúttal kérték is a minisztériumot, hogy rendeljen tőlük bizalommal.⁹ A bőr- és posztóneműekre vonatkozó konkrét szállítási ajánlat március elején érkezett meg Kézdivásárhelyre, és tartalmazta a cikkek nominális felsorolása mellett a részvételi feltételeket is. Ezek szerint a minimális elvállalt mennyiség lábbelik esetében 100 párban volt meghatározva, feltétel volt az azonos minőség és méret biztosítása, a kívánt modellről és szabványról pedig a vállalkozók képet alkothattak a helyben állomásozó katonai egységek raktáraiban számukra felmutatott darabok szemügyre vétele által. Tanulmányunk tárgyának szempontjából a legfontosabb, hogy a megrendelések elosztását gyakorlatilag a helyi ipartársulatokra bízták, elnyeréséért a vállalkozóknak biztosítékot kellett letenniük.¹⁰ A Honvédelmi Minisztérium soron következő leiratában olyan kérdésekről adott részletesebb tájékoztatást, amelyek a közvetítést felvállaló kamarák részéről fogalmazódtak meg. Az erre adott válasz a protekcionista retorika jegyében fogalmazódott meg, némiképp ellenkezően a fennebb ismertetett romániai nyersanyag (gyapjú és nyersbőr) vámmmentességének gondolatával. A megrendeléseket a magyarországi iparosok támogatásával indokolta, aminek érdekében ezek elnyeréséért nem hirdettek meg nyilvános licitet sem, cserében a vállalkozóknak kötelezettséget kellett vállalniuk, hogy kizárólag Magyarországon készült posztót és preparált bőrt használnak fel. Mellékelve a szállítandó áruk nominális ártarifája is szerepelt.¹¹ A kézdivásárhelyi iparosok érdeklődésére számot tartó bőrárúért az 1. táblázatban feltüntetett árakat kínálta a hadsereg.

A csizmadia- és cipézmesterek számára ez a program nem csak abból a szempontból jelentett kihívást, hogy olyan modelleket, olyan minőségi sztenderdek szerint kellett kivitelezniük, ami-re pályafutásuk alatt még nem volt példa, hanem a mennyiségi követelmények is a műhelyek közötti,

⁴ MOL, K 255, 272. csomó (1. tétel – 1886), 1165.

⁵ BrÁL, Fond 2, inv. 772, 38/1886.

⁶ MOL, K 27, 1887. 01. 14. / 6. np.

⁷ MOL, K 255, 288. csomó (6. tétel – 1887), 99.

⁸ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1887/258.

⁹ Uo., inv. 1, *Közigazgatási iktatókönyvek*, 16. köt., 1887/323.

¹⁰ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1887/366.

¹¹ Uo., 1887/441.

magasabb fokú együttműködést kért. A 15%-os biztosíték együttes erővel történt letétbe helyezése pedig a vállalkozók között egy bizalmi kapcsolatrendszer is feltételezett, ami indokoltá teszi, hogy vizsgálódásunkat az együttműködés ideje alatt létező családi és szakmai hálózat feltérképezésével kezdjük el.

Mesterek útjai konjunktúra idején

A cipészek csoportjának feje, Pánczél Noé¹² 1871-ben annak a Szabó János mesternek a fiatalabb leányát, Rebekát¹³ vette feleségül, akinek az idősebb leányát, Amáliát¹⁴ egy évvel korábban Megyaszi Máté¹⁵. Ilyenformán 1890-ben, a hadsereggel való szállítási szerződés megkötésének pillanatában sógorsági kapcsolatban álltak egymással. A frigyek létrejöttében kétségtelenül közrejátszott az érvényben lévő céhes szabályzat, amely a mester lányát feleségül vevő segéd számára előjogokat biztosított. A mestertől felszabadult két cipész a házasságukat követő időszakban is meglehetősen szorosan együttműködött, egy ideig Pánczél Noé segédként tevékenykedett sógoránál, Megyaszi Máténál.¹⁶ Ezzel szemben sem Pánczél Noé, sem Megyaszi Máté nem tartott fenn különösebb szakmai kapcsolatot testvéreivel, bár közülük többen helyezkedtek el rokonszakmákban. A csoport harmadik tagja, Pálfi Árpád¹⁷ nem kézdíváshelyi születésű volt, és házassága¹⁸, bár a céhrendszer több mint másfél évtizede megszűnt, az előbbi modellt követte, amikor 1889-ben mesterének, Megyaszi Máténak legidősebb leányát, Terézt¹⁹ feleségül vette. Ez a csoport tehát egy erős kapcsolatokkal kötött, jól körülhatárolható kisközösségként értelmezhető.

A csizmadiai csoportja ennél jóval heterogénebb képződmény volt, erős centrifugális hatásoktól befolyásolva, amelyet a gyors konjunktúra nem bírt összekovacsolni. A kézdíváshelyi születésű Sáska Antal²⁰ a céhrendszer működésének idején, 1862-ben vette feleségül²¹ Csiszér János leányát, Sárát²². Rokoni szálak nem, de korábbi és a tárgyalt, a hadsereggel való

szerződésen kívül, azzal egy időbeni szakmai együttműködés kimutatható a Tuzson fivérekkel.²³ A másik két mester, a kézdíváshelyi Tordai Domokos²⁴ és a városba beköltözött Zsigmond Balázs²⁵ a csizmadia ipartársulaton belüli ellenzék két képviselőjének tekinthető, akik ilyenformán megfelelően informálva voltak az üzletről, és az erőegyensúly számukra kedvező alakulása nyomán lehetőséghez jutottak.

Érdeemes szemügyre venni a hét mester korábbi pályafutását, műhelyeik szervezési módját és termelését, az értékesítési rendszert, vagyonosodásukat és a szakmai körön kívül a helyi társadalomban elfoglalt helyüket, megismerni az utat, amely a közös szerződéshez és az ezzel járó osztozkodáshoz vezetett.

A bőrfeldolgozás és ezen belül a lábbeligyártás ez egyik húzó iparágnak számított Kézdíváshelyen a 19. században, ebben pedig meghatározó szerepű volt a moldvai határ közelsége, mind a nyersanyag, mind pedig a felvevőpiac szempontjából. A város, bár nem kiemelkedő gócpontja, de része volt a kontinentális szarvasmarha-kereskedelem kelet–nyugati irányú ütőerének. Ebben nem egyszerűen közvetítőként vett részt, szerepe inkább átmeneti a feldolgozóipar irányában, amit a mészárosok mint fontos láncszemek kiemelkedően magas száma is mutat.²⁶ A város iparos köreiben belüli munkamegosztási modell egyik jellegzetessége volt, hogy a csizmadia vagy cipész maga szerezte be a nyersbőröket Romániából, majd ezeket bér munkába kiadta a tímároknak. Ez abból a racionális megfontolásból történt így, hogy maga az iparos vagy megbízottja saját szekeren kelt át a határon, azzal a céllal, hogy vásárokon értékesítse portékáját, ottléte alatt pedig a nyersanyagot is beszerezhetette. A Tuzson fivéreknek a Fekete Ferenc tímárral való együttműködése átnyúlt az országhatáron: együtt utaztak Moldvába nyersbőröket beszerezni.²⁷ Az import egyedüli akadálya az időszakosan jelentkező keleti marhavész ellen tett intézkedések voltak, amikor az élő állatokkal egyetemben a nyersbőrök határon való behozatalát is megtiltották. Több olyan eset ismeretes, amikor a kézdíváshelyi

¹² Született 1844. szeptember 22. (SÁL, Fond 105, nr. 612), Pánczél István és Jancsó Rebeka második gyermeke; testvérei: József (sz. 1841. október 9.), Rozália (sz. 1846. július 1.), András (sz. 1849. november 20.) (SÁL, Fond 105, nr. 614).

¹³ Született 1850. szeptember 24. (SÁL, Fond 105, nr. 614), Szabó János és Darkó Rebeka leánya.

¹⁴ Született 1848. augusztus 7. (Uo.), Szabó János és Darkó Rebeka leánya.

¹⁵ Született 1847. április 1., Megyaszi Pál és Csiszár Éva első gyermeke; testvérei: Mihály (sz. 1849. február 22.), Pál (sz. 1851. február 23.), Rozália (sz. 1853. február 22.), Rozália (sz. 1855. augusztus 29.), István (sz. 1857. augusztus 30.), Gábor (sz. 1859. október 19.), Sára (sz. 1861. január 3.). (Uo.)

¹⁶ SÁL, Fond 9, inv. 34, 1881/8194 (IX. oszt., 134. cs.).

¹⁷ Nem kézdíváshelyi, nincsenek adatok.

¹⁸ SÁL, Fond 105, nr. 617.

¹⁹ Született 1870. november 8.

²⁰ Született 1834. május 18. (SÁL, Fond 105, nr. 622.)

²¹ Uo., nr. 614.

²² Született 1833. november 12., Csiszér János és Megyaszi Mária leánya. (Uo.)

²³ Pál, született 1856?; György született 1842?; mindketten a szomszédos Bélafalván.

²⁴ Született 1848. szeptember 21., szülei Tordai Ferenc és Jancsó Rebeka. (Uo.)

²⁵ Nem kézdíváshelyi születésű, nincsenek adatok.

²⁶ PÁL Judit 2003, 165.

²⁷ SÁL, Fond 9, inv. 34, 1883/785 (X. oszt., 8. cs.).

bőrfeldolgozásban érdekelt mesterek a határ túldalán raktározták el az importálni szándékozott nagyobb mennyiségű nyersbőrt, megvárva a határzár feloldását.²⁸ Arra is van példa, hogy nem várták meg a határzár felfüggesztését, és a határon átcsempészték az árut, ahogyan Megyaszi Máté is cselekedett 1878-ban, amikor 300 darab sózott bőr behozatalára nem várta meg az engedélyt,²⁹ nyilvánvalóan szabálysértést követve el ezzel.³⁰ A keleti marhavész elleni intézkedések arra is ösztönöztek tímárokat, hogy műhelyeiket kitelepítsék Moldvába, és így a kikészített bőröket már akadálytalanul szállíthassák az utolsó munkafázis – esetünkben a lábbeligyártás – helyszínére, Kézdivásárhelyre.³¹ Ezekben az esetekben olyan vállalkozókról beszélhetünk, akik maguk szerezték be a nyersanyagot és adták tovább a termékét, és nem arról a tímárról, aki bér munkát végez a cipész vagy csizmadia számára. Megjegyzendő, hogy ez a jelenség igen szórványos volt.

A kézdivásárhelyi lábbeli-exportra összességében konjunkturális hatással volt az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia közötti gazdasági kapcsolatok rendezését megkoronázó, 1875-ben aláírt Kereskedelmi és vámegegyezmény, amely diplomáciai szempontból fordulóponthoz jelentett a két ország közötti kapcsolatokban. Az egyezményt megelőző tárgyalások alkalmával a magyar kormány a kereskedelmi és iparkamarákat kérdezte ki arról, hogy mit látnak fontosnak rendezni ebben. A kamarák válaszukban egységesen igényelték a Romániába érvényes értékvám nominális egységvámra³² való kiváltását, azzal érvelve, hogy ennek alkalmazásával a szállító iparos vagy kereskedő a továbbiakban már nem lesz kiszolgáltatva a vámhivatalnokoknak.³³ Meglepő módon, a kézdivásárhelyi iparosok a vámeljárást ilyen jellegű rendezését meglehetősen ellenszenvvel fogadták. Az egyezményt ratifikáló, a magyar parlament által 1876. június 27-én hozott törvény³⁴ elfogadása után egy nappal *több kézdivásárhelyi iparos polgár* táviratilag fordult a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz, értetlenségüket híven visszaadó panaszukkal: *Leírhatatlan megdöbbenést okozott polgárainknak az, hogy Románia ojtozi vámjához új tarifa érkezett, mely szerint oda viendő iparcikkeink*

*július elsejétől kezdve roppant vám alá esnek. Iparosaink egész éven át az augusztusban eső moldvai-kásoni vásárra dolgoznak oly cikkeket, melyek csak Romániában kelnek el, s ha most vám miatt be nem vihetik, rettenetes [kárt] szenvednek. Írásbeli kérvényünk felérkezéséig is esdenek, hogy ugyan kegyes Nagyméltóságod tudtukra adni, miszerint a szerződés július elsején bizonyosan életbe lépik-e, mert ez esetben mennyit csak lehet karukkal is beszállítanak azelőtt, hogy vásár napjáig raktárakba ott őrizték.*³⁵ A mesterek eme megnyilatkozása rávilágít arra a tényre, hogy tisztában voltak a termékeik minőségével és piacképességével, ezen a jól bejáratott úton pedig – úgy tűnik – nem szándékoztak változtatni. Az újtól való félelem pedig abból a szempontból látszik megalapozottnak, hogy még nem ismerhették az egyezményhez mellékelt vámtarifát,³⁶ azt, hogy ebben milyen tételek alatt szerepelnek a bőrneműek. Elképzelésük szerint az esetlegesen csak *lábbeliként* besorolt tétel kétségtelenül hátrányt jelenthetett számukra, azt a gondolatmenetet követve, hogy ugyanazt a vámösszeget helyezte kilátásba az olcsóbban eladható egy pár lábbeliért, mint más kereskedőknek a Monarchia más területeiről származó, kifinomultabb minőségű és lényegesen drágábban értékesíthető darabjaiért. Ismeret hiányában nem látták a garanciát arra, hogy termékeik a számukra kedvező tétel alá kerülnek.

Másfelől az értékvámolásra alapuló régi gyakorlat értékelésére is érdekes fényt vet ez a felirat. A szubjektív döntésekre alkalmat adó romániai vámeljárással kapcsolatban feltételezhető, hogy a kézdivásárhelyi mesterek visszajáró ügyfélként kölcsönösen előnyös és gyümölcsöző kapcsolatokat alakítottak ki az ojtozi román vámhivatalnokokkal. Ehhez a harmonikus együttműködéshez viszonyítva a szerződéses keret látszólag nem jelentett különösebb előrelépést a kézdivásárhelyi bőr- és bőráru-exportőrök számára.

A szerződéssel szemben a kamarák által országos szinten, egyetemesen támasztott elvárás, a szabályszerű vámeljárást különben végül nem valósult meg maradtaként. 1879 tavaszán több csizmadia és cipész³⁷ jelezte, hogy Ojtoznán a román vámosok az indokoltanál nagyobb összegeket róttak ki a kivinni szánt termékeikre, és egyben kérelemmel fordultak a kormányhoz,

²⁸ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1879/222; Fond 9, inv. 34, 1883/1158 (X. oszt., 12. cs.), 1883/1438 (X. oszt., 15. cs.), 1883/1756 (X. oszt., 16. cs.).

²⁹ SÁL, Fond 20, inv. 1, 1883/544.

³⁰ Uo., 1878/1309.

³¹ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1879/66.

³² Értékvám = a szállított áru megállapított összértékének százalékos aránya; nominális egységvám = abszolút számban, árufélére és -mennyiségre (darabra vagy tömegre) meghatározott, tarifába rendezett vámösszeg.

³³ NAGY Botond 2008, 136.

³⁴ 1876. évi XIX. törvénycikk.

³⁵ MOL, K 168 (*Elnöki iratok*), 138. csomó (16. tétel – 1876), 736–737.

³⁶ Kézdivásárhely városi tanácsához csak 1878. február 2-án érkezett meg a szóbanforgó vámtarifa (SÁL, Fond 20, inv. 1, 8. köt., 1878/254).

³⁷ Sáska Antal, Csíki János, Bertalan Salamon, Illyés András, Jancsó József, Vajda Domokos, Szász Károly, Borsai József, Megyaszi Máté, Szóts Mihály, Szigeti Sándor, Csizsér József és Szilágyi Sándor.

hogy a román féltől szerezze vissza a többletben fizetett pénzeket.³⁸ A diplomáciai intervenció nyomán sikerült megegyezni, hogy a román pénzügyi szervek a továbbiakban *közönséges bőráruként*³⁹ könyvelik el a kézdivásárhelyiek portékáit.⁴⁰ A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium egyben felhívta az érintett ipartársulatokat, hogy a továbbiakban pénzüik visszaszerzése érdekében terjesszék fel azokat a számlákat, vevényeket és bevallásokat, amelyekkel igazolni tudják igényüket.⁴¹ A felkínált lehetőséget a kézdivásárhelyi mesterek igen sajátosan értelmezték. Megyaszai Sándor nevű mester különböző minőségű bőrből készült lábbeliket szállított Moldvába, amikor az ojtózi vámnál a teljes rakományát a magasabb vám alá eső tétel alá sorolták be. A mester a jogos követelése felett azt is sérelmesnek vélte, hogy a csizmái egy része gyermekméret volt, és ezeket is felnőttméretként kezelték, amiért újabb összegek visszatérítésére formált igényt. Erre azonban természetesen nem kapott orvoslát, mivel a tarifa ilyen értelemben nem tett különbséget.⁴² Ennél merészebb volt Sáska Antal próbálkozása, amikor arról panaszolt, hogy szállítmányát kétszeresen vámolták meg a román hatóságok. Állítását számlákkal támasztotta alá, amelyek azonban különböző időpontokban voltak kiállítva. Nyilvánvaló tehát, hogy a mester a csizmadia ipartársulat elnökeként birtokában volt egy sor olyan ismeretnek, amelyet a más mesterek vámügyeivel való közvetlen találkozások nyomán szerzett, és nyilvánvaló a családi szándéka: a két különböző időpontban történt szállításból és vámolásból származó nyugtáit egy szállításként és kétszeres vámolásként kívánta bemutatni, többlet visszafizetésére pedig így formált igényt.⁴³

A nyersanyagbeszerzés, termelés és készáru-értékesítés sajátos gyakorlatának szerves része az utazás, amelynek megszervezése és lebonyolítása a maga módján ugyancsak hordozott sajátos jegyeket. 1880–1886 között⁴⁴ az általunk vizsgált iparosok mindegyikének részére volt kiállítva egyéves érvényességű útlevél, kivéve Pálffy Árpádot, aki még nem önállóan űzte az ipart, ami nevére szóló útlevél megszerzését sem tette indokolttá. Tuzson Pál pedig az esetek zömében bátyja, György útlevelében szerepelt. 1881-

ben Zsigmond Balázs útlevélutalványának tanúsága szerint nejével, Máriával, segédjével, Zsigmond Györggyel, és kocsisával, Erdélyi Györggyel utazott együtt. Megyaszai Mátéval utazott neje, Amália, segédi minőségben sógora, Pánczél Noé, valamint annak neje, Rebeka, továbbá a kocsis, Kovács Antal. Ez a szerveződés megfelelt annak a modellnek, amely az erdélyi ipari termékek romániai értékesítésére szakosodott iparosok és kereskedők köreire volt jellemző. Kézdivásárhelyieken kívül kovásznai és nyéni (Brassó megye) iparosok és fuvarosok utazási szokásai voltak ehhez hasonlóak. A kisközösségek ilyen jellegű összefogása azt mutatja, hogy utazásuk célja a piacok, vásárok voltak, ahol esetleg több napot időztek, vagy más közeli helységeket is felkerestek, nyersanyagot szereztek be, és az eladáson kívül más tevékenységeknek is eleget kellett tenni, mint az étkeztetés vagy az igazállatok gondozása. A szomszédos berecki fuvarosok önszerveződése ezzel szemben például merőben más modell szerint történt. Az útlevél tulajdonosának igen ritkán szerepelt útítársa, viszont a kocsisok külön járműveken, de csoportosan utaztak, gabonaszállítás esetén igen sokan. Ez a jelenség pedig annak a mutatója, hogy ők inkább megrendelésre utaztak, nem saját áruval, a távolsági munkamegosztási rendszer részeként működve. Az iparosok és kereskedők részére az útlevelek kiállítása általában gördülékenyen zajlott. Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy városok tanácsai, illetve a megye alispáni hivatala bennük látta a gazdasági fejlődés zálogát, így megkülönböztetett figyelemben is részesítette őket. Olyan objektív okok általában nem forogtak fenn, amelyek megakadályozták volna az okmányok kiadását, a román fél is együttműködést tanúsított ebből a szempontból, és csupán a kétes egzisztenciájú belépni szándékozó személyeket igyekezett kiszűrni. A bürokrácia gépezete viszont több alkalommal késedelmet okozott az útlevelek kézbesítésénél.⁴⁵ Hogy a várakozás ne tétlenkedéssel teljen, sok esetben a mesterek 15 napos utazási igazolvány kiváltásával hidalták át a holtidőt.⁴⁶ Ezt a gyakorlatot több példa is igazolja, amelyek közül megemlítenéd Sáska Antal esete, aki az éves útlevelére várakozva 1883. július 15-én folyamodott a városi tanácshoz 15 napos

³⁸ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1879/1068.

³⁹ A szerveződéses vámtarifa 323. tétele: 100 kg vámja 45 frank.

⁴⁰ Uo., 1879/1155.

⁴¹ Uo., 1879/1568.

⁴² SÁL, Fond 9, inv. 34, 1883/507 (V. oszt., 10. cs.).

⁴³ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1883/835; Fond 9, inv. 34, 1883/3620 (V. oszt., 51. cs.).

⁴⁴ Háromszék vármegye alispáni iratai között az útlevélutalványok és ezek nyilvántartása csak igen töredékesen, illetve hiányosan található meg, mivel csak néhány év nem került selejtezés alá – 1881-es kézdivásárhelyi útlevélügyi adatok, lásd SÁL, Fond 9, inv. 34, 1881/8194 (IX. oszt., 134. cs.); 1882-es adatok, lásd

Uo., 1882/2336 (IX. oszt., 176. cs.); 1883-as adatok, lásd Uo., 1883/726 (IX. oszt., 59. cs.); az 1884–1886 közötti évek adatai hiányoznak. Összesíttetlen adatokkal szolgálnak még a Kézdivásárhely város, illetve Háromszék vármegye közigazgatási iktatókönyvei.

⁴⁵ Az útlevélajánlatok felterjesztése a Belügyminisztériumba, illetve az útlevelek odaítélése, kiküldése és kézbesítése átlagban két hónapot vett igénybe.

⁴⁶ 1882–1886 közötti, Kézdivásárhely város tanácsánál kérelmezett 15 napos útlevelek kimutatása, lásd SÁL, Fond 20, inv. 7, 1889/107.

útlevélért, majd augusztus 16-án kézbesítették számára a Budapestről megérkezett egy éves útlevélét,⁴⁷ ennek lejáta után pedig rögtön, 1884. augusztus 17-én újból 15 napos útlevelet kérvényezett. Hasonlóképpen szemléletes Tuzson György útveleinél a láncolata, aki 1882–1884 között kétszer váltotta ki a rövidebb érvényességű okmányt a várakozási idő alatt,⁴⁸ 1885-ben pedig egyáltalán nem váltott éves útlevelet, azonban a teljes évet lefedte a 15 okmánnyal, ami egy olyan mester képét mutatja, aki gyakorlatilag állandóan úton volt.⁴⁹ Az utazások céljaként a *saját készítésű áru szállítása* volt feltüntetve, azonban néhány fontosabb vásár esetében explicite utaltak erre a város hivatalnokai: kásoni (Cașin) kolostor búcsújával egybekötött országos vásár (augusztus 15–25); mojnesti (Moinești) országos vásár (október 20–30).

Sáska Antal utazási szokásai valamelyest különböztek a többi kézdivásárhelyi mesterekétől, ő ebben az időszakban szállítmányát a határátlépő román vagy magyar felén adta át romániai megrendelőjének, Coltofianu Constantinnak,⁵⁰ legtöbb esetben annak kíséretét segédjére, Csíki Jánosra bízva egészen 1881. húsvét hetéig, amikor a segéd 110 forint összeggel elszökött mesterétől Moldvába.⁵¹ Valószínűleg ez a tapasztalat győzte meg a személyes jelenlét fontosságáról, és a következő években maga bonyolította le az ügyleteket. (2. táblázat.)

A kézdivásárhelyi lábbeli, akárcsak egyéb kézművestermékek sikerességének a kulcsa a román piacon alapvetően a kedvező árfekvésének és a korabeli viszonyok között dömpingnek értékelhető jellegének volt köszönhető. A román piacok kiszélesedése a mezőgazdaság kapitalista átmenetével állt szoros összefüggésben. Alexandru Ioan Cuza 1864-es agrárreformja nyomán a szegényparasztoknak földet osztottak, ami elindította a hagyományos háztartások bomlását. Moldova és Havasalföld rurális környezetében a ruházati cikkeket és lábbeliket szinte kizárólag a háziipar keretei között állították elő, de meglehetősen kezdetleges lábbeliket, nyersbőrből készült bocskorokat voltak képesek csak előállítani. A kikészített bőrből készült bocskorokat, cipőket, bakancsokat és csizmákat már piacon szerezték be, ezeknek egy kisebb része importból származott.⁵² A román gabona és szarvasmarha iránti kereslet a mezőgazdaságnak ebbe az irányba való erőltetett elmozdítását eredményezte, ami magával hozta háztartások tömeges szakosodását, azok

pedig fokozatosan felhagytak a melléktevékenységként folytatott háziiparral.⁵³ Ezek a premissák teremtették meg a kézdivásárhelyiek számára azt a konjunktúrát, amelyet az 1875-ös kereskedelmi és vámegegyzmény tovább gerjesztett. A román protekcionista retorika meglehetősen szubjektíven jellemezte az Erdélyből származó lábbeliket és ruhaneműket, és tévesen az egész Monarchiából származó termékcsoportokra vonatkoztatta: „Ebben az időszakban (1876–1886) az import a tömegfogyasztás igényeit célozta meg, és jórészt olyan termékekből állt, amelyet a honi ipar is termelt. Egyes esetekben a kapitalista gyárakban készült importáru hasonló jegyeket mutatott a román kézműves és háziipari termékekkel. Máskor a hazai cikkhez hasonlóknak mutatkozott be, amely sikeresen lép annak helyébe. [...] Az idegen áru könnyedén győzte le és iktatta ki a hazai termelést, elsősorban mert ebben az időszakban olcsóbb volt, és másodsorban mert szélesebb értékesítési lehetőségekkel rendelkezett”.⁵⁴

Az 1880-as évek elején a lábbeli iránt megnőtt kereslet nem hozott különösebb változást sem a tranzakciók gyakorlatában, sem az üzemszervezésben, termelési struktúrában. Az értékesítési hálózat továbbra is a régi, bejáratott kapcsolódási pontokból állt össze, és bár az iparosok bennebb merészkedtek a román hátszországban lévő vásárokbá, lényegében a határon átnyúló helyi kereskedelem jelleg megmaradt. Az új piaci kihívás a termelésben és a munkamegosztásban pedig azt a változást eredményezte, hogy a mesterek igyekeztek felduzzasztani műhelyük népének létszámát. Az 1873-as ipartörvény után az inas tanonc lett, a legény pedig segéddé vált, de a termelőegységek lényeges strukturális változása nem következett be, a céhrendszer öröksége megmaradt, a fejlődés belterjes volt. A nagyobb munkaerőigény nagyobb számban vonzotta a segédeket Kézdivásárhelyre a szomszédos községekből, közigazgatási egységekből, de szép számmal a magyar hátszorból vagy akár a székesfővárosból is. Ennek egyik igen jelentős hozadéka viszont a munkamorál fellazulása lett, és rövid fél évtized alatt ugrásszerűen megnőtt a szökések száma. A szökött segédek és tanoncok számát illetően Pánczél Noé tartotta a rekordot városszinten. A műhelyéből megszököttek egyik közös vonása az volt, hogy nem kézdivásárhelyiek voltak, zömükben még csak nem is háromszékiek. Feltételezhetjük, hogy ez lehetett a mester által felállított egyik kritérium

⁴⁷ Uo., inv. 1, 12. köt., 1883/1598.

⁴⁸ Uo., 1883/2719.

⁴⁹ A határátlépések évenkénti alkalmainak meghatározására gyakorlatilag ez az egyetlen adatunk, mivel nem sikerült a nyomára akadni egyetlen éves útlevélnek sem, amely az öt mester valamelyikének nevére lett volna kiállítva, és amelyből a határátlépések

számát és dátumait megtudhatnánk.

⁵⁰ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1883/835.

⁵¹ Uo., inv. 1, 12. köt., 1883/2721.

⁵² ZANE, Gheorghe 1970, 30.

⁵³ Uo., 36.

⁵⁴ Uo., 127.

a munkaerő-toborzásban, mert ez az alkalmazott nagyobb kiszolgáltatottságát és kontrollját segítette elő. A másik közös jellemző, hogy a segédek mindig nagyobb összeg birtokában távoztak, és ezt munkaelőlegként kapták kézhez (1–8 havi munkabér). Pánczél azonban igen kiterjedt és jól működő információs hálózattal rendelkezett, és minden esetben kiderítette a tőle elszököttek hollétét, igényelte a hatóságok beavatkozását, hogy a segédeket visszavezessék, legtöbbször követelve az őket szabálytalanul alkalmazó mesterek megbírságolását is. Például 1884. november 6-án jelentette, hogy a budapesti illetőségű Koller Szász Béla nevű segédje 40 forint munkaelőleggel ismeretlen helyre távozott.⁵⁵ A példa ragadós volt, mivel 22-én a mester már Demeter József nevű segéd távozását jelentette 42 forint 36 krajcár előleggel, aki egy brassói, Batik József nevű cipészhez szegődött el.⁵⁶ Ugyancsak novemberben, 27-én a marosvásárhelyi Duka József nevű cipészsegéd szökött meg 43 forint munkaelőleggel.⁵⁷ A szökevények a hatóságok segítségével visszakérültek mesterükhöz, azonban sok esetben a maradásuk meglehetősen rövid volt. Koller Szász Béla következő év januárjában újfent távozott, anélkül, hogy korábbi előlegéből 30 forint 10 krajcárt ledolgozott volna. A közeli Martonfalvára szegődött el, egy Czell nevű cipészhez, ahonnan a szolgabíró utasítására kísérték vissza Pánczél Noé műhelyébe.⁵⁸ Duka József 1888 októberében távozott el 40 forint munkaelőleg tartozás hátrahagyásával, és a mester információi szerint a moldvai Focşani városba szegődött el, egy Ploieşteanu nevű csizmadiához. Az ügyben megkeresett bukaresti osztrák–magyar konzulátusnak nem sikerült felderítenie a hollétét.⁵⁹ A mester persze nem minden esetben ragaszkodott a visszavezetéshez, így a szomszédos lemhényi származású, Simon János nevű segédje esetében sem, aki szabadságáról nem tért vissza, hanem a Brassó megyei Hoszúfaluba szegődött el, Kun Lajos cipésmesterhez.⁶⁰ Ez a segédje visszatérés helyett a tartozásának részletben, készpénzben való törlesztését választotta, amibe a mester bele is egyezett,⁶¹ sőt a segédőtől hátramaradt szerszámkészletet is

elküldte neki.⁶² A segédek szabálytalan távozása ezek szerint nagyon sok esetben a mester összeférhetetlen természete vagy túlzott munkakövetelése miatt következhetett be, de nem elhanyagolható tényező lehet a könnyelműen kifizetett, más mesterek gyakorlatánál magasabb összegű munkaelőlegek kifizetése sem.

A kézdivásárhelyi iparosok nem hanyagolták el az otthoni piacokat sem. Az 1872-es ipartörvény nyomán liberalizálódott a városi piac, a továbbiakban pedig a helyi mesterek, árusok egyenlő elbánásban részesültek az idegenekkel.⁶³ A piaci vámtarifában már nem különböztették meg őket, a helyigénylésnél úgyszintén. Az 1884-es ipartörvény viszont egyfajta protekcionista fordulatot hozott a helyi jellegű kereskedelembe, aminek következtében csak az adott városban lakó iparosok árulhatták termékeiket a hetivásárokon.⁶⁴ A kézdivásárhelyi városi tanács nem lépett fel eléggé erélyesen a törvény alkalmazására. Másfelől az új jogszabály és a céhrendszer eleven emléke nem hagyta nyugodni mestereinket, és előbb a Csizmadia Ipartársulat nevében fordultak a városi tanácshoz, akadályozták meg, hogy idegen iparosok helyeket foglaljanak el a hetivásárokon.⁶⁵ Miután pedig ez az igyekezet nem hozta meg a várt eredményt, magukhoz ragadták a kezdeményezést, és ököllel szereztek érvényt akarataiknak, súlyosan megsebesítve több nem helyi árust. Az eset kapcsán a városi ügyészség jelentős pénzbírsággal marasztalta el Sáska Antalt, Megyaszai Mátét és Tuzson Györgyöt garázdaságuk miatt, rajtuk kívül pedig további két mestert: Turóczi Károlyt és Piblinger Vincét.⁶⁶

Az exporttevékenység kétségtelenül anyagi gyarapodást eredményezett a lehetőséget kihasználó mesterek számára, azonban a vagyonosodás egyenlőtlenül ment végbe. A két ipartársulat-elnököt van alkalmunk itt tüzetesebben megvizsgálni, mivel kettejük vagyona és jövedelme ért el olyan szintet, amelynek adatai elhagyták az adóhivatal falait. Vagyonosodás szempontjából kettejük esetében a gyermektelenség volt a legfontosabb közös tényező, mivel az általunk vizsgált többi mester nagycsaládos volt, akik az üzletből származó

⁵⁵ SÁL, Fond 20, inv. 1, 13. köt., 1884/2091.

⁵⁶ Uo., 1884/2217.

⁵⁷ Uo., 1884/2517.

⁵⁸ SÁL, Fond 20, inv. 1, 14. köt., 1885/350.

⁵⁹ Uo., 17. köt., 1888/1810.

⁶⁰ Uo., 1888/1720.

⁶¹ Uo., 1888/1807.

⁶² Uo., 1888/2006.

⁶³ 1872. évi VIII. törvénycikk, 32. §: „Minden iparosnak joga van úgy saját, mint mások készítményeit nemcsak lakhelyén, hanem azon kívül is az ország bármely helyén tartott heti- vagy országos vásárokon is, akár személyesen, akár bizományos által eladni, azokra megrendeléseket gyűjteni, megrendelt munkát mindenütt teljesíteni vagy munkái által teljesíttetni”.

⁶⁴ 1884. évi XVII. törvénycikk, 50. §: „Minden iparosnak joga van úgy saját, mint mások készítményeit nemcsak lakhelyén, hanem azon kívül is az ország bármely helyén tartott országos vásárokon, akár személyesen, akár megbízott által eladni, továbbá jogában áll azokra bárhol és bármikor, minták előmutatásával is, megrendeléseket gyűjteni, megrendelt munkát teljesíteni vagy munkái által teljesíttetni. Hetivásárokon élelmiszereket, kerti és mezei terményeket, házi iparcikkeket – amennyiben azt törvényes kiváltságok nem akadályozzák – bárki áruba bocsájtíthat. Másféle iparkészítményeket csak a helyben lakó iparos van jogosítva eladni”.

⁶⁵ SÁL, Fond 20, inv. 1, 14. köt., 1885/2130.

⁶⁶ Uo., 15. köt., 1886/841, 1886/1123, 1886/1402, 1887/1896, 1887/1896, 1887/2024.

jövedelmüket felélték. Sáska Antal és Pánczél Noé, mivel családfenntartási kiadásai a többiekhez viszonyítva csekélyebbek voltak, szenvedélyesen gyűjtötte az ingatlanokat, és bár az adóösszegek listája nem nevezi meg az adófajtákat, biztosak lehetünk, hogy a mércén nem a III. osztályú kereseti adó, hanem a házadó emelte át őket.⁶⁷ Másfelől a vámháború bekövetkezte nyomán megcsappant üzleti tevékenységből származó jövedelem miatt a házadó egymagában nem volt elegendő, hogy a lajstromra kerüljenek. Pánczél Noé átmeneti talpraállása 1891-ben pedig – amint azt az elkövetkezendőkben látni fogjuk – az állami megrendelések mellett más iparágakban való vállalkozásaihoz köthető. (1. ábra)

1882-ben Sáska Antal két házat vásárolt Kézdivásárhelyen, és kebeleztette át saját nevére,⁶⁸ következő évben pedig még egyet.⁶⁹ Míg 1878-ban kénytelen volt a várostól kaszálót venni haszonbérbe, évi 22 forint 90 krajcár összeg ellenében, hogy igavonó lovai számára a takarmányt biztosítani tudja,⁷⁰ a következő években számos termőterületet vásárolt a szomszédos községekben, amint azok *küladó* kimutatásaiból kiderül. Ezek a vásárlások túlnőtték az áruszállítás biztosításának az igényeit. Ez mutatja, hogy esetében a szakma mellett kiemelt fontossággal bírt a gazdálkodás, sőt az említett földek mellett a szállítmányozáshoz nem alkalmazható tenyészállatokkal is rendelkezett, ami a város iparos közegében igen meglepő.⁷¹ Míg műhelye és lakóháza, amelyet tanoncaival és segédeivel osztott meg, a város központi részében helyezkedett el, iparostársai közvetlen szomszédságában, addig a város határában lévő gazdasága a szállítóeszközök és a takarmány tárolására, valamint állattartásra volt berendezkedve, és ott volt elszállásolva a cselédség is. (2. ábra)

Pánczél Noé ennél lendületesebben szerzett ingatlanokat, ami a mennyiséget illeti, vásárlásai azonban csak a város területére korlátozódtak. 1882-ben

és 1883-ban két-két házat vásárolt,⁷² majd ezeket rövid idő alatt kijavította. Vagyoni gyarapodásával arányosan a kapzsisága is nőtt, és nem riadt vissza szomszédos elhagyott házak önkényes elfoglalásától⁷³ vagy testvére vagyonának végrehajtó általi lefoglalásától, amikor annak az örökség elosztásánál likviditási gondjai jelentkeztek.⁷⁴ Ezzel szemben Megyaszai Máté igen szerény körülmények között élt, gyermekei ingyenes oktatásáért többször szegénységi bizonyítványért folyamodott. Igavonó lovai ellátásához nem rendelkezett kellő nagyságú földterülettel, ami állandó problémaforrást jelentett számára, megoldásához pedig a várostól kellett haszonbérbe vegyen kaszálót,⁷⁵ vagy esetenként önkényesen foglalt a református egyházközség birtokából.⁷⁶

Az akkumulált tőke ilyen jellegű befektetése azért vált lehetővé, mert a város méretéhez képest nagy volt a lábbelikészítők száma, a felleveőpiac bővülése pedig nem volt kilátásban, mivel ekkor még a vasút nem érkezett ide. A piaci terjeszkedés határon belül és kívül csak más mesterek kárára történhetett, amit a céhszabályzatok eleven emléke miatt nem láttak kivitelezhetőnek, és ez a manufaktúrák struktúrájának és technológiájának újítását sem tette indokolttá. Másodsorban ez a gyakorlat abban a nem kimondottan kézdivásárhelyi, hanem a korra jellemző mentalitásban is gyökerezett, hogy az alapvető jövedelmek az ingatlanokból (föld, ház) származnak, ezek birtoklása pedig egyfajta státusszimbólumot is jelentett. Nem utolsósorban, számításba vették az állami megrendelések lehetőségét, amiért a személyes vagyonukkal való garancia vállalását helyezték kilátásba.

A kézdivásárhelyi Csizmadia Ipartársulat 1878 nyarán alakult meg, a korábban felszámolt céh tagságából és annak vagyonára alapozva.⁷⁷ A közgyűlés által elfogadott alapszabályzatot a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium októberben hagyta

⁶⁷ Éves adatok a Kézdivásárhelyi királyi adóhivatal által összeállított adózók listája alapján, amelyek a virilis listák alapjául szolgáltak, ezek cenzusa változott az alábbi megjelölések szerint: 1881-ben lásd SÁL, Fond 9, inv. reg., 1881/9058 (I. oszt., 1. cs.), cenzus 50 forint; 1882-ben lásd Uo., 1883/222 (I. oszt., 1. cs.), cenzus 50 forint; 1883-ban lásd Uo., 1883/222 (I. oszt., 1. cs.), cenzus 50 forint; 1884-ben lásd Uo., 1884/575 (I. oszt., 1. cs.), cenzus 50 forint; 1885-ben Uo., 1885/1570 (I. oszt., 6. cs.), cenzus 50 forint; 1886-ban lásd Uo., 1887/840 (I. oszt., 3. cs.), cenzus 50 forint; 1887-ben lásd Uo., 1887/840 (I. oszt., 3. cs.), cenzus 100 forint, kivéve a kétszeresen számított adózóknak 50 forint; 1888–1890-es összeállításokon nem szerepel sem Sáska Antal, sem Pánczél Noé; 1891-ben lásd Uo., 1891/11406 (I. oszt., 8. cs.), cenzus 100 forint; 1892-ben lásd Uo., 1892/18186 (I. oszt., 6. cs.), cenzus 100 forint; 1893-as listán nem szerepel, cenzus 100 forint; 1894-ben lásd Uo., 1894/494 (I. oszt., 1. cs.), cenzus 100 forint.

⁶⁸ SÁL, Fond 20, inv. 1, 11. köt., 1882/153, 1882/1948.

⁶⁹ Uo., 12. köt., 1883/2668.

⁷⁰ Uo., 10. köt., 1878/2268.

⁷¹ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1890/1033.

⁷² Uo., inv. 1, 11. köt., 1882/3013, 1882/3055; 12. köt., 1883/87, 1883/961.

⁷³ Uo., 12. köt., 1883/1383, 1883/1535, 1883/2306.

⁷⁴ Uo., 1883/709.

⁷⁵ Uo., 1883/1855.

⁷⁶ Uo., 1883/1789.

⁷⁷ Történt mindez az illetékes minisztérium sorozatos felszólításának köszönhetően és annak ellenére, hogy az 1872. évi VIII. törvénycikk 83. §-a következőképpen fogalmazott: „A jelen törvény életbelépésétől számított 3 hó alatt valamennyi fennálló céh megszűnik. Ha a volt céhtagoknak többsége ezen törvény életbelépése után 9 hó alatt ipartársulatot alkot, a megszűnt céh vagyona ezen társulatra száll, ellenkező esetben a volt céhtestület vagyona a céh közgyűlése által közhasznú iparcélokra adományozandó, s ha a gyűlés ily határozatot hozni nem akarna, a társulati vagyonnak ipari célokra való fordítása iránt az illető törvényhatóság fog határozni”.

jóvá.⁷⁸ A Cipész Ipartársulat is csupán néhány nappal volt hátrányban ebben a tekintetben.⁷⁹ Az említettek a város két legbefolyásosabb ipartársulata voltak, már az (új)születéstől kezdve, és ezt a rangjukat közel három évtizedig sikerült megőrizniük. Mindez nem véletlenül volt így, hiszen a városban készült termékek előállításának jelentős hányada volt hozzájuk köthető. Ezzel összefüggésben, a legnagyobb számú tagság is az övék volt, ami el nem hanyagolható tényezőt jelentett a hatóságok számára, és a közvélemény feltétlen simpatáziáját bírta a két társulat. Sáska Antal és Pánczél Noé az 1878-as jogi átalakulás nyerteseinek tekinthetők. Útjuk a nyerő helyzetbe jutásig különböző, de markáns hasonlóságokat is mutat. Előbbi jórészt apósa presztízsének köszönhetette felemelkedését, nem elhanyagolható részlet viszont az, hogy a vele szemben fellépő, hasonló nagyságú támogató táborral rendelkező Zsigmond Balázssal szemben írástudó volt, és ez döntő előnynek bizonyult.⁸⁰ Ez a jelenség figyelhető meg Pánczél Noé esetében is, aki 1882-ben sógorával, Megyaszai Mátéval együtt lépett ki a csizmadiáktól, és lépett be a cipéstartársulatba. A papírforma szerint Megyaszai lehetett volna a befutó az elnökválasztáson, de analfabéta volt, és így tevékenységében sógora és egyben korábbi segédje, Pánczél Noé támogatására szorítkozott. A szakmai szervezet élén mindkét elnök igen aktív volt, a személyes, illetve a szűk csoportjuk érdekeinek a szem előtt tartása minden döntésüknél megragadható. Ezzel szemben a városi és a megyei közügyek iránti érdeklődésük meglehetősen mérsékeltnek értékelhető, és csak Sáska Antal esetében tehetünk erre vonatkozó megállapításokat. Ő ugyanis 1882–1886 között a kamarai tagságának köszönhetően, a kétszeresen számított adóösszegével, virilisként helyet nyert Kézdivásárhely városi képviselő-testületében. Az 1886-os befizetései alapján pedig a következő évben Háromszék megye közgyűlésében nyert mandátumot.⁸¹ (3. ábra)

Városi képviselőtestületi tagságának legfőbb jellemzője a hiányzások sokasága, a megyei közgyűléseken pedig egyáltalán nem vett részt, amelyet nem feltétlenül kell az érdektelenségének tulajdonítani, inkább az életvitelében bekövetkezett fordulatnak volt az eredménye.⁸² Erre a tényre alapozva megállapíthatjuk, hogy az alanyi jogon nyert tisztségei – mivel nem ígértek számára olyan kapcsolati tőkét, amit esetleg profitra válthatott volna – nem ösztönözték cselekvésre. Ezzel szemben az ipartestületben választáson nyert tisztsége a fenti kritériumnak maradéktalanul megfelelt.

Válságra kartell

A Romániával 1875-ben kötött kereskedelmi- és vámegyezmény érvényességének vége felé közeledve a magyar kormány igyekezett mérleget vonni annak hasznosságáról, azzal a szándékkal, hogy az annak megújítását előkészítő tárgyalásokon további előnyöket szerezzenek meg külkereskedelmi forgalomban érdekelt, honos gazdasági szereplők számára. Míg a korábbi tárgyalások alkalmával a kamarák szintjét érintette az ankét, 1885-ben a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium közvetlenül az iparosoktól és kereskedőktől kérte tapasztalataik megosztását: *A Romániával közvetlen határos vidékek külön óhajainak kitudása végett pedig az említett vidékek közsékeit kívánom meghallgatni, melyeknek a Romániával kötött egyezmény közel 9 évi fennállása alatt módjukban volt kapcsolatokat szerezni arra, hogy ez egyezmény különösen a határforgalomra vonatkozó határozatainak egyes hiányait saját üzleti életükből merített adatokkal megvilágíthassák, s a tárgyalásoknál figyelembe vétetni kívánt javaslataikat beható indokokkal támogathassák.*⁸³ A kézdivásárhelyi iparosok meglehetősen szűkszavúan tájékoztattak helyzetükről az egyezmény kontextusában, ami elégedettségüket engedi sejtetni. Bővebb jelentést csupán a gabonaimportőrök tettek, akik panaszuiknak adtak hangot, amiért kiutazáskor 16 frank kauciót voltak kénytelenek letétbe helyezni a román vámhivataloknál, aminek nyomán hátrányt szenvednek a romániai szállítókkal szemben. A kedvező feltételek részleges vagy teljes elhallgatása a hatóságok előtt, bármennyire csekély jelentőségű is volt, a székelyföldi gazdasági szereplők egyik sajátosságának tekinthető. Ezzel a gondolatmenettel összhangban pedig a kedvezőtlen változások drámai színekkel való árnyalása és a kormány vagy közigazgatási szervek számára történő ilyen bemutatása úgyszintén jellemző. Ez a fajta magatartás tehető részben felelőssé azért, hogy az 1886-ban kudarcos véget ért tárgyalásokon és az ezt előkészítő magyar-osztrák egyeztetéseken a határ menti iparosok hangja gyakorlatilag nem volt hallható. A magyar álláspontot az agrárius érdekvégyesítés túlsúlya határozta meg. A vámháború kitörése után közvetlenül, azzal kapcsolatban Háromszék megye a Képviselőházhoz felterjesztett emlékiratában elsősorban az iparosok nehéz helyzetéért emelt hangot, azonban alapjában véve agrárius retorikával átitatottan: *Midőn az év elején az alkudozások meghíúsultak, és a két szomszéd*

⁷⁸ SÁL, Fond 20, inv. 1, 8. köt., 1878/2646.

⁷⁹ Uo., 1878/2964.

⁸⁰ Az írástudás/írástudatlanság ténye az útlevélutalványokból állapítható meg.

⁸¹ Az adóként befizetett 129 forint 59 krajcárnyi összeg kétszeresen számítva a 75. helyet biztosította a 126-ból, lásd SÁL, Fond 9, inv. 34, 1887/840 (I. oszt., 3. cs.).

⁸² Uo., inv. 1, *Megyei közgyűlési jegyzőkönyvek*, nr. 1887/48–50.

⁸³ Uo., inv. 34, 1885/3707 (V. oszt., 68. cs.).

*ország közt a vámháború kiütött, a legtöbb embert aggodalom fogta el. Leginkább aggódott az iparos és kereskedő, mert évszázadokon át iparcikkkel felkeresni szokott piacát vesztette el, mert minden előkészület nélkül iparának új piacot keresni, iparcikkeit az új piac igényeinek megfelelően átídomítani kellett, s miután az új piac más igényekkel bíró fogyasztókkal találkozik, kényszerülve van az eddigi primitív iparát magasabb színvonalra emelni. Aggódott a gazda is, mert attól tartott, hogy az ipar hanyatlásával a belfogyasztás fog csökkenni, és így terményeit nem fogja tudni úgy is értékesíteni, mint azelőtt. Bekövetkezett a vámháború, és ezen aggodalmak nem teljesültek. Iparunk – és pedig minden előkészület nélkül – kiállta a krízist, gazdáink pedig határozottan nyertek, mert terményeiket ma inkább el tudják adni, mint a vámháború előtt.*⁸⁴

A vámháború első két évében az előállt új állapotra semmiféle olyan közös fellépés nem történt a kézdivásárhelyi csizmadia és cipész ipartársulatok részéről, amely állami intervenció igényét vetette volna fel, ilyen irányban program úgyszintén nem fogalmazódott meg, és egyénileg sem hallatták hangjukat a mesterek. A helyzetelemzést felvállaló Brassói Kereskedelmi- és Iparkamara felhívására csupán a városi tanács adott választ, amelyből nem következethető ki, hogy bármiféle specifikus információt szolgáltatott volna az exporttevékenységben leginkább érdekelt termelők.⁸⁵ Azonban ezzel a magatartással szemben egy igen határozott aktivitás figyelhető meg a lábbelikészítők körében, ami a piacok felosztását és a túlélési stratégiát illeti.

Az árukivitel korlátozása természetesen magával hozta a helyi piacok felértékelődését, azonban ezek felvevőképessége is korlátozott volt a maga módján, ezért értelemszerűen az iparosoknak csak egy szűkebb csoportja választhatta ezt az utat. 1887 januárjában Kézdivásárhelyen a cipésztársulat folyamodott a városi tanácshoz az 1884. évi XVII. törvénycikk 50. §-ának maradéktalan betartásáért (az idegen konkurencia visszaszorításáért),⁸⁶ amiért korábban jeles tagjuk ökológót alkalmazva már fellépett. A tanács visszautasította a kezdeményezést, erre a társulat elnöke, Pánczél Noé Kovászna és Nagyborosnyó előjárásánál kérelmezte, hogy hetivásáraikon a társulata tagjai lábbelít árusíthassanak. A nagyborosnyói előjáróság

elutasította. Kovászna község képviselete pedig úgy határozott, hogy amennyiben a K[ézdi]vásárhelyi cipészek által áruk e község piacára szállítatnak hetivásárokon, örömmel belenyugszunk, sőt nemcsak a cipészek, hanem más iparosok áruikat hozhassák a kovásznai piacra. Ezzel szemben a kovásznai ipartestület a következőképpen nyilatkozott: a helybéli cipész iparosok tekintetbe vételével nem egyezünk belé, mert ezen községben elegendő számú cipész iparos létezik, hogy mint ezen község, mint pedig ezen község vidékének kielégítő; ha megengedtetnék, az itteni cipész iparosok romlására történnék. Összegzésképpen az Orbai járási főszolgabíró a kovásznai ipartestület nézeteit vállalta fel a főispánhoz írt jelentésében, és az ottani iparosok protekciója mellett szállt síkra.⁸⁷ Ezzel a kezdeményezéssel párhuzamosan a parlament is egy olyan jogszabálymódosítást léptetett életbe, amely ezen a korlátozáson igyekezett lazítani, olyan irányban, hogy ez elviekben, hosszabb távon elősegíthette volna az országhatáron belüli helyi piacokon, mind a háromszéki, mind pedig a szomszédos megyékben való terjeszkedést.⁸⁸ Az eredmény ehhez képest az lett, hogy lábbelik árusítását csupán a szomszédos Csernáton községben engedélyezték korlátlanul az idegen iparosok részére, míg Kovászna, Uzon, Nagyajta és Nagyborosnyó hetivásárain betiltották vagy korlátozták.⁸⁹ A kézdivásárhelyi cipész ipartársulat két fronton – a városban és a vonzáskörén túl – indított, piacszerzést célzó offenzívája kudarcnak tekinthető, ami a tagság körében további útkeresést, illetve bomlást indított el. Elnöke, Pánczél Noé helyben maradt, azonban cipésműhelyének a forgalma a korábbiakhoz képest lényegesen visszaesett, és ez további irányváltásokat készített elő a szakmai tevékenységéhez kötött túlélési stratégiájában.

A csizmadiaik körében ezzel szemben egy merőben ellenkező irányú folyamat vette kezdetét, jelesen a tömeges kivándorlás. A kézdivásárhelyi 15 napi érvényességű útlevelek iktatókönyve mint forrás áll a rendelkezésünkre ennek a jelenségnek a megfigyelésére.⁹⁰ Összehasonlítva a vámháború első felét, vagyis az 1886. július 1. – december 31. közötti időszakot az egy évvel korábbi hasonló időszakkal, elsősorban az ilyen jellegű kérelmek növekedésének lehetünk tanúi, ugyanis míg 1885-ben összesen 158 kérést iktattak, addig egy évre rá 217-et. Amíg 1885-ben

⁸⁴ Uo., 1886/11983 (XXI. oszt., 173. cs.).

⁸⁵ SÁL, Fond 20, inv. 1, 15. köt., 1886/1966.

⁸⁶ Uo., 16. köt., 1887/182.

⁸⁷ SÁL, Fond 9, inv. 34, 1887/2865 (V. oszt., 36. cs.).

⁸⁸ 1887. évi XVIII. törvénycikk, 1. §: „Az 1884. évi XVII. törvénycikk 50. §-ának utolsó kikezdése következőleg módosíttatik: Hetivásárokon, házi iparcikkeken kívül más iparkészítményeket rendszerint csak helyben lakó iparos van jogosítva eladni. Menyiben engedhető meg az, hogy iparkészítményeket hetivásáro-

kon a nem helyben lakó iparos is jogosítva legyen eladni, azt az érdekeltek felek, esetleg a kereskedelmi és iparkamara javaslata alapján az illető vásártartó községek képviselő testületeinek meghallgatása után, a törvényhatóságok szabályrendeletileg állapítják meg”.

⁸⁹ HvmÉ, 1889. június 2., 17. sz.

⁹⁰ Az éves útlevelek ilyen összesített adatai sajnos sajnos módon nem áll rendelkezésünkre, a gyors reakció megfigyelésére azonban a 15 napos útlevelek kérelmének iktatókönyve alkalmasabbnak is tűnik.

56 csizmadia által leadott kérést, addig következő év hasonló időszakában közel dupláját, összesen 103-at. Ennél is fontosabb adat viszont a csizmadiák úti célja. Ezek szerint 1885-ben a legtöbb ilyen útlevélkérést *kereskedés* úti céllal nyújtották be a városi tanácshoz, míg a következő évben, hasonló időszakban egyetlen hasonlót sem, a vámháború drámai hatásaként. Ezzel szemben a munkakereső csizmadiák száma emelkedett meg drasztikusan. A kézdivásárhelyi csizmadiáknak, akárcsak más szakmák képviselőinek romániai munkakeresése nem volt ismeretlen a korábbi években sem, de akkoriban elsősorban a segédek ragadtak vándorbotot, az ilyen jellegű migráció pedig különösebb jelentőséggel nem bírt. Az 1886-os adat-sor viszont egy tömeges exodusról ad képet. Ezúttal nemcsak a segédek, hanem mesterek is, családjukkal és egész házuk népével együtt indultak útnak, a *munkakeresés* úti céljával. Külön kategóriaként jelennek meg a csizmadiafeleségek, akik a korábbi években az esetek zömében nem egyénileg folyamodtak útlevélért, hanem férjük útítársaként. Itt többségük a férjükkel együtt utazik el munkát keresni, de számos esetben az asszonyok a már Moldvába kitelepedett férjük meglátogatása céljából utaznak ki egyénileg. Új jelenségnek számít a csizmadiafeleségek egyéni elutazása Romániába szolgálni, ugyanis korábban az ilyen jellegű munkakeresés a házasság előtti időszakra volt jellemző. (4. ábra)

Figyelemre méltó, hogy 1886 második felében egyetlen cipész 15 napos útlevélkérelmét sem regisztrálták, ami arra enged következtetni, hogy a kézdivásárhelyi cipészek és csizmadiák egy kartellszerű egyezmény nyomán osztották fel a helyi, illetve a határon túli piacokat.

A csizmadiasegédek munkakeresése nem véletlenül szerűen zajlott le, ugyanis jelentős részük az ugyancsak Kézdivásárhelyről kitelepedett mesterek műhelyeiben helyezkedett el. Pótsa József, Háromszék megye főispánja a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz intézett, a vámháború közvetlen hatását taglaló jelentésében külön kiemelte Sáska Antal esetét: *csizmadiák megélhetés végett ki-mennek Romániába, és pedig Sáska K[ézdi]vásárhelyi céhmester 30 legénnyel a határszél melletti Herzsa községben maradtak, nyomasztó körülmények között várják a kért állami munkát.*⁹¹ A későbbiekben pedig kiderült, hogy a Kézdivásárhelyen még működő műhelyéből származó félkész, illetve készáru csempészett át jelentős mennyiségben a határon, hogy azokat majd a moldvai Herzsa községben felállított műhelyében helyezze el átmenetileg, értékesítés

előtt.⁹² Sáska Antal tehát két műhelyt működtetett a vámháború teremtette új helyzetben, és ő ezek között ingázott. Ilyen körülmények között elég gyakran volt szülővárosában, ipartársulatával nem szakította meg a kapcsolatot, viszont ennek ügyintézése egyre kevésbé foglalkoztatta.

Tuzson Pál csizmadiamester 1886. július 1-jén folyamodott 15 napos útlevélért, a már ismertetett munkakereséssel indokolva azt.⁹³ Mindenesetre meglepő, hogy ilyen rövid idővel számolt a munkakeresést illetően, és ennek érdekében magával vitte feleségét, 1 éves fiát és szolgálóját is. Vele egy napon még további négy csizmadiasegéd folyamodott hasonló útlevélért: Kovács Lajos, Fábíán József, Benkő Károly és Gere László, mindnyájan családosul, utóbbi esetében az *utazás szükségességének indoklása* rubrikában *Tuzson György mesterhez* megjegyzés szerepel. Az ellentmondás feloldható azzal, hogy Tuzson György éves útlevéllel rendelkezve már korábban kiutazott Moldvába, hogy Târgu Ocna városában hozzákezdjen egy műhely felállításához.⁹⁴ Ebben segédkezett testvére, Pál is, aki már az említett, július 1-jei dátum előtt kiutazott Fábíán József és Fekete Károly segédekkel, valamint Fábíán Ferenc és Réti István kiskorú tanoncokkal, akkor valószínűleg a műhelyfelszereléseket szállítva és terepszemlét tartva. Mindenesetre a szervezettség ilyen szintje egy több évre szóló kitelepedés elhatározását mutatja, amely stratégia lényeges különbséget mutat a Sáska Antalétól. Negyedik főszereplőnk, aki a kivándorlás mellett döntött, Megyaszai Máté a kezdeti időszakban egyéni úton járta Moldvát, 1886-ban még semmi arra utaló jelet nem mutatott, hogy műhelyét a városból és az országból kitelepíteni szándékozta volna. Mivel egy éve útlevéllel rendelkezett, nem követhetőek nyomon a határátlépései, és az, hogy kik voltak útítársai, de a kézdivásárhelyi műhelyének intézése teljes egészében feleségére hárult.⁹⁵

A műhelyek romániai újraindításának egyik sarkalatos kérdése, a kiutazott segédek nagy száma ellenére, a megfelelő munkaerő volt. Sáska Antal Herzsa községbeli műhelye igen rövid életűnek bizonyult. Miután a zöld határon csempészett áruval több ízben lebukott, az otthonról hozott nyersanyag feldolgozása, illetve a késztermék értékesítése után gyakorlatilag megszűnt létezni, alkalmazott segédei szelnek eredtek. 1889 elején egy újabb helyszínen kívánta újjászervezni a műhelyét, ezúttal a kézdivásárhelyi műhelyében maradt segédekkel. Február végén szóban fordult a városi tanácshoz, hogy Kánya Károly, Gánya János, Gergely Elek és Kozák József nem

⁹¹ SÁL, Fond 9, inv. 2, 30. cs., 259.

⁹² Uo., 28. cs., 255.

⁹³ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1889/107.

⁹⁴ Uo., inv. 1, 16. köt., 1887/1236.

⁹⁵ Uo., 15. köt., 1886/1270, 1311, 1516.

kézdivásárhelyi illetőségű segédei számára állítsanak ki útleveleket, és jegyzőkönyvet vettek fel, amelyben a mester *kezeséget vállalt minden bekövetkezendő történendőről irányukba*.⁹⁶ Az alispán nem illetődhetett meg különösebben a fogadalomtól, mivel válaszában kategorikusan értesítette, hogy *nem idevaló illetőségűeknek útlevélutaltvány semmi körülmények között nem adható*.⁹⁷ Az alispánnak ez az eljárása illeszkedett a hatóságoknak ebben a korban jellemző magatartásához, ugyanis, bár nem kötelezően, de bekapcsolódhatott volna az útlevél kiadásának kieszközlésébe, és korábbi években, amikor az áruszállítmányozás volt az utazások célja, ezt meg is tette. Ebben az esetben azonban az utazás már nem a helyi gazdaság előlendítésével kecsegtetett, annak végkimenetelét, vagyis a hazatérés valószínűségét kétségesnek ítélték meg, ugyanis a nyolcvanas évek közepén nagyobb horderejű korlátozó jogszabályokat még nem alkalmaztak, de már minden lehetséges fórumon megkongatták a vészharangot a *székely kivándorlás* jelensége miatt. Mindenesetre a segédek otthon tartását célzó közigazgatási intézkedés nem hozott különösebb eredményeket, mivel négyük közül többen és rajtuk kívül is – amint azt látni fogjuk – helyezkedtek el Sáska Antal moldvai műhelyében, illegális határátlépés után.

Egyik segédje, a csíkszentgyörgyi (Csík vármegye) Kánya Károly 1891 októberében utazott haza: *Moldvából, Filipestről, Sáska Antal csizmadiamestertől jöttem haza, de a szemlevezsga jövő hó 17-én fog tartatni, és addig Moldvába visszamenni nem akarok. Munkakönyvem Kézdivásárhelyt Sáska házána van, kérem az asszonytól, adná ide, hogy munkába állhassak, míg katonatűgyem el lesz intézve. De nem adta, én pedig munka nélkül magamat fenntartani nem tudom*.⁹⁸ A segéd azt nyilatkozta, hogy nem akar visszamenni, de nem indokolta, miért. A valószínű ok az lehetett, hogy nem akarta megismételni a zöld határon való átkelest.⁹⁹ Az illegális határátlépés ténye megállapítható másik segédje, Dézsi András 1893-ban tett vallomása alapján, amely nem egyedi eset volt: *Moldvában, Filipest nevű városban – idevaló, de ottan lakó Sáska Antal csizmadiamesternél dolgoztam. Betegség miatt haza kellett jönnöm, s most itt a [tekintetes] tanácsnál kérem útlevelet, de nem adtak, így visszamenni nem tudok*.¹⁰⁰ Az útlevél kiadásának megtagadását pedig a korábban elkövetett szabálytalan határátlépés idézte elő.

1889. június elején id. Jancsó József csizmadiamester panasolta a városi tanácsnál, hogy a bélafalvi Fekete Lajos segédje, miután tőle korábban elszökött, a közelmúltban a városban járt: *Jelen évi május havában mint katonaköteles hazajárt sorozásra, s az alkalommal ígéretet tett, hogy tartozását ki fogja fizetni, de nem tette, hanem sorozás után ötödmagával útlevél nélkül az erdőkön keresztül mentek Moldvába*. A segéd nem máshová szegődött el, mint Megyaszi Mátéhoz, annak Adjud-i műhelyébe, aki rögtön kitette a segéd szűrét, miután a bukaresti osztrák–magyar nagykövetség érdeklődni kezdett felőle.¹⁰¹ A csíkszentgyörgyi Csedő Mihály segéd 1892 tavaszán, azután utazott haza Moldvából, miután megkapta a katonai sorozásra szóló behívóját, de visszamenni már nem tudott, ezért kérte a kézdivásárhelyi városi tanácsot, hogy állítsanak ki számára ideiglenes iparigazolványt, mert munkakönyve mesterénél maradt, ahová, állítása szerint, többé nem szándékozott kiutazni: *múltkor is útlevél nélkül mentem bé a hegyeken Megyaszi Máté úr által fizetett emberek vezetése mellett, de azt többé nem akarom*. Mesterével végül mégis megegyezett, hogy elutazik vele Moldvába, mert annak újfent sikerült őt rávennie a zöld határos átlépésre, azonban ez végül meghiúsult, és rövid idő elteltével a segéd ismételtén kérte a városi tanácstól a korábban visszamondott ideiglenes iparigazolványt, amihez rövid élménybeszámolót is mellékel: *Megyaszi Máté csizmadiamesterrel mostani április 1őn egy berecki szeke-ressel elindultunk Moldvába. Az elvitt Bereckig, onnan más fuvaros szállított Sósmezőre egy fogadóba. Én ott kimentem az utcára, és egy fővigyázó megszólított, kérte az igazolványt, de nekem nem volt, és letartóztatott. Az elkísért a pénzügyőri tanyához, másnap a csendörök Bereckbe, onnan pedig Kézdivásárhelyre a szolgabíró-
sághoz kísérték, onnan megint Csíkszentmártonba a főszolgabíró-
sághoz, ahol szabadon bocsátattam*.¹⁰² Általánosan előforduló jelenség volt az is, mikor az otthoni műhelyben jól bevált munkaerő nem kívánta követni mesterét Romániába. Megyaszi Máté másik segédje, Czell Dénes 1887 tavaszán, megfelelő romániai tapasztalattal a háta mögött tett kijelentése ez ügyben olyanfajta eltökéltségről tesz tanúbizonyságot, amely jelentős számú sorstársának a sajátja volt: *Én elismerem, hogy 21 Ft 74 kr-al tartozom és ígérem, hogy felgyógyulásom után a kárpénzült kifizetem mun-*

⁹⁶ Uo., 18. köt., 1889/521.

⁹⁷ SÁL, Fond. 9, inv. 34, 1889/2162 (IX. oszt., 88. cs.). A segédek ezenkívül hadkötelezettség alá is estek, ez viszont nem volt korlátozó tényező az útlevélkiállításnál. Lásd Uo., 1890/15760 (IX. oszt., 502. cs.). Számos esetben a szolgabíróságok és városi tanácsok a területileg illetékes hadkiegészítő parancsnokságoknak terjesztették fel az útlevélkérelmeket. Ilyen esetben a helyes gyakorlat a hadmentességi illeték lefizetése volt.

⁹⁸ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1891/3544.

⁹⁹ Az útlevél kiállítása megközelítőleg két hónapot vett volna igénybe, ennyi idő pedig nem állt a segéd rendelkezésére, mert egy hónapon belül kellett jelentkeznie.

¹⁰⁰ Uo., 1893/419.

¹⁰¹ SÁL, Fond 9, inv. 34, 1889/ 6523 (IX. oszt., 301. cs.).

¹⁰² SÁL, Fond 20, inv. 7, 1892/1094.

*kabéremből, akár ledolgozom itt Kézdivásárhelyen, de Moldvába nem fogok menni dolgozni.*¹⁰³ Másik segédje, Hunyadi János, aki 1892 tavaszán távozott el Moldvából, hasonlóképpen fogalmazott: *én, mivel tartozom, azt kész vagyok itt ledolgozni, de Romániába nem megyek.*¹⁰⁴

A munkaerő-utánpótlás problémájával hasonlóképpen szembe kellett néznie minden Romániába kitelepített műhelyt vezető mesternek. 1888. december 3-án egy kézdivásárhelyi csizmadiamester, ifj. Kovács Mátyás azzal a panasszal fordult a városi tanácshoz, hogy két tanköteles tanonca, a 13 éves Balázs Mihály és a 15 éves Székely András november 28-án éjjel a műhelyéből eltűnt.¹⁰⁵ A tanács a feljelentést továbbította az alispáni hivatalhoz, amely rögtön körözést adott ki a megye hivatalos lapjában a két fiatalra. A köröztetés nyomán következő év elején a mesternek *tudakozás után sikerült megtudni, hogy [...] tanoncaimat Tuzson Györgyné sz. Nagy Róza beszélt rá, hogy műhelyemet elhagyják, kiket aztán Tuzson Györgyné férjével Moldova-Tyrguoknán tartó műhelyükben alkalmazott, erről pedig a hatóságokat rögtön tájékoztatta.* A városi tanács elé idézett informátor a következőket vallotta: *Idézésre megjelent kézdivásárhely-kantai Lakatos Ferenc, és elbeszéli, miszerint látta Gorzafalván Kovács Mátyás csizmadiamester inasait egy szekéren pokróccal bétakarva – még a pokróc le is esett róluk, és láttam őket személyesen az ülés háta megett a saroglyában – a szekér Tuzson György volt, két szürke ló volt beléfogva.* Ezzel szemben maga Tuzson György igen kategorikusan hárított: *A panasz tárgyáról semmit nem tudok, mert az írott üdőben itt Kézdivásárhelytt fogságban voltam,*¹⁰⁶ *s nálam a tanoncok nincsenek.* Ennek nyomán az alispán értesítette a belügyminisztérium útján a Monarchia bukaresti képviselőt, tévesen *Akna* nevű várost jelölve meg, hogy derítsék ki a keresett személyek hol-létét, azonban innen azt a választ kapták, hogy ilyen nevű város Romániában nem létezik. Végül a tanács egy május 18-án keltezett levélben helyesbített, hogy valójában Târgu Ocna városáról van szó, de ezek után a konzulátus képviselői a megjelölt műhelyben tett helyszíni szemle alkalmával a tanoncokat már nem találták meg, mivel a mester értesült a felkutatási eljárás megkezdéséről, és gyorsan hazavitte őket Kézdivásárhelyre.¹⁰⁷ A város rendőrkapitánya a történetek után október végén hivatalból megindította

a vizsgálatot az útlevélkiadás megállapítására és a vétkesek felfedésére, aminek nyomán Tuzson Györgynét 20 forint pénzbírsággal sújtották.¹⁰⁸ Tuzson Györgynek pedig a megye alispánja abban az évben megtagadta az útlevélkiadást.¹⁰⁹ Székely András tanonc utólag, 1889. július 16-án tett vallomást a városi tanács előtt: *A fennebb írt napon megelőzőleg ifj. Kovács Mátyás ötöt megpofozta, s annak következtében este, mintegy 9 óraker elindultam, és társam is, Balázs Mihály velem jött, mert a tanító ötöt is megszidta. Elmentünk Oroszfaluba, ott megháltunk, és Tuzson Györgyné bennünket egy szekérrel utolért Nyujtód és Lemhény között, szekérre felvett, Sósmezőre bévitt. Ott egy oláh embert keresett, akiben münköt azon éjjel az erdőn keresztül vezetett a vámnál Moldvába. Mi ott tovább utaztunk, és elérkeztünk Herzsáig, ahol utolért Tuzson Györgyné. Felültetett a szekérre, elvitt Tîrgu Aknára. Akkor Tuzson György Kézdivásárhelytt bé volt zárva a börtönbe, s ottlétünk után egy hónap múlva jött haza. Ezen állásba folytonosan ott voltunk, míg most múlt péntek előtt egy héttel egy kicsi négyeszetű levelet mutatott nekünk Tuzson György, azt mondta: „ne, titeket keresnek”. Azzal szekérre tett bennünköt, elhozott a sósmezői vámig, s ott Oláhföldön letett, s visszament. Mü pedig megkerestük az erdőben az utat, ahol bévittek, s ott visszajöttünk a vámhivatalt megkerülve.*¹¹⁰ 1891. július 7-én Zsigmond Balázs mester jelentette be, hogy előző este Gegő József nevű csíkjenőfalvi tanonca tőle elszökött, és gyanításom szerint Moldvába mehetett, azonban Csíkba való felkeresése is szükséges lenne.¹¹¹ A csíkszépvízi főszolgabíró negatív válasza után, hónap végén újfent jelentkezett a panaszos mester, és közölte a tanáccsal, miszerint a szökevény *hallomás szerint Oláhországban, Sáska Antalnál van.*¹¹² Augusztus 27-én egy újabb szökést jelentett be, ezúttal a barátosi Kató János csizmadiasegédjét.¹¹³ Majd szeptember 10-én kiegészítette friss információkkal: *Zs. B. bemutatja Moldvából, Gorzafalváról idevaló Fekete Mártonnak, Tuzson Pál által küldött levelezőlapot, melyben írva van, hogy Kató János Filypesten, Sáska Antalnál van munkába.* Másnap Jancsó Sámuel csizmadiamester jelentette be, hogy Hahn Frigyes nevű segédje megszökött, és ő is arra gyanakodott, hogy Sáskánál van alkalmazásban.¹¹⁴ Október 7-én az alispáni hivatal tudatta a két mesterrel, hogy a diplomáciai képviselő helyszíni szemlájén Filypesten a két szökevényt nem találták.¹¹⁵ Zsigmond

¹⁰³ Uo., 1887/811.

¹⁰⁴ Uo., 1892/1134.

¹⁰⁵ SÁL, Fond 20, inv. 1, 18. köt., 1889/31.

¹⁰⁶ A már korábban említett, piacon elkövetett garázdaságért ki-rótt pénzbírság be nem fizetése miatt volt bezárva.

¹⁰⁷ Uo., 1889/1379, 1731, 1907, 2051, 2453, 3086.

¹⁰⁸ SÁL, Fond 9, inv. 34, 1890/897 (IX. oszt., 45. cs.).

¹⁰⁹ SÁL, Fond 20, inv. 1, 18. köt., 1889/3251.

¹¹⁰ Uo., inv. 7, 1889/2569.

¹¹¹ Uo., inv. 1, 20. köt., 1891/2083.

¹¹² Uo., 1891/ 2405.

¹¹³ Uo., 1891/ 2789.

¹¹⁴ Uo., 1891/ 3081.

¹¹⁵ Uo., 1891/ 3494.

Balázs decemberben Gegő János ügyében újra a tanácshoz fordult, és megerősítette, hogy *Sáska Antal csizmadiamester, kinél szökevény tanonca, Gegő József munkába van fogadva*, majd tekintettel arra, hogy Sáska éppen a városban időzött, kérte őt kihallgatni, *minő törvényt fogva fogadta bé a szökevényt a műhelyébe*. Sáska Antal a következőt nyilatkozta: *A szóban forgó tanoncot Filipesten Kánya Károly az útról hozta bé lakásomba. Ezután 3 nappal felhívta a nőm Zsigmond Balázst, neki megmondotta, hogy az inas ott van, midőn tetszik, elhozhatják, de nem tették, én pedig nem vagyok köteles hazahozni. S így most is azt mondom, ha tetszik, hozzák haza.*¹¹⁶

Megyaszi Máté ehhez hasonló eszközhöz folyamodott 1891-ben, amikor a csíkszentsimoni (Csík vármegye) 13 éves Cseke Istvánt június 12-én tanoncnak felfogadta, és a szerződésbe belefoglalta, hogy *köteles nevezett tanonc az üdőt Romániába, Adjudon letölteni*. Cseke István vallomásaiban a már ismert módszert vázolta fel: *útlevél nélkül, egy sósmezői oláh vitte az erdőn Moldvába*. Ezt erősítette meg egy másik tanonc, Sándor József is: *útlevél nélkül mentem Romániába, három évig ültem ott, oda egy oláh vitt keresztül az erdőn Sósmezőről.*¹¹⁷ Az eset kapcsán 1894. november 2-án Cseke István apja tett panaszt a kézdivásárhelyi városi tanácsnál, és követelte *mind a két tanoncot a kezemre adni, hogy vihessem haza, mert törvényes szerződés nincs, maga írta kénye szerint azt*. Végül az apa és a mester abban egyeztek ki, hogy előbbi a fia munkaelőlegét részletekben visszafizeti a felszabadítás fejében. Megyaszi Máté ellen a határ szabálytalan átléptetése miatt az ügy elévülése miatt nem indítottak eljárást, a megegyezés után két héttel a tanács nem állított kifogást az útlevélutalványa felterjesztése ellen.¹¹⁸

Tuzson György, Sáska Antal és Megyaszi Máté esetében többek között egy igen fontos, már említett közös tényező fedezhető fel: a tanoncok nem kézdivásárhelyi illetőségűek voltak. Ez abból a szempontból érdekes, hogy a kiskorúakat közvetlen szülői felügyelet hiányában könnyen lehetett manipulálni, esetünkben eltüntetni a határon. A határátléptetés teljesen azonos eszközökkel történt, az a határ menti kistérségben egy sűrűn alkalmazott gyakorlatnak számított. A megkárosított mester, illetve az apa közbelépésének köszönhetően lett a fenti esetekből közgazgatási ügy, és így nyoma maradt, de ténylegesen számos nyomtalan esetet feltételezhetünk.

1889 közepére a kézdivásárhelyi mesterek kitelepedése gyakorlatilag lezajlott. Tuzson Pál testvérével, Tuzson Györggyel közösen Târgu Ocna-n alapítottak

műhelyt, még a vámháború kitörése után közvetlenül, és a személyzet cserélődését leszámítva töretlenül folytatta tevékenységét a következő években. Sáska Antal első próbálkozása után Filipești városában állította fel műhelyét, Megyaszi Máté pedig Adjudon. Ketten igen szoros kapcsolatot tartottak fenn, amelyet már számos korábbi együttműködéssel megalapoztak. Üzleti társulásuk körülményeire vonatkozóan megjegyzendő még egy jelentős tényező: Sáska Antalnak egy korábbi adóssága volt Megyaszi Mátéval szemben. 1886-ban, első moldvai kitelepedése alkalmával Sáska 227 forint 94 krajcárra becsült nyersanyagot vitt el hitelben Megyaszi műhelyéből,¹¹⁹ majd ennek fejében törlesztésképp bevette üzlettársnak a nagyjából saját erőből létrehozott második moldvai vállalkozásba is. A műhelyek ilyen jellegű földrajzi szóródása egy általános tendenciát mutat, ugyanis a vámháború kitörése után a legtöbb kézdivásárhelyi mester közvetlenül a határ mellett, román területen állította fel műhelyét, ahonnan még elérhető közelségben volt az otthon. A következő hónapokban-években azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a prohibítív vámok termékeikre hosszabb ideig fennállnak, ami arra ösztönözte őket, hogy Romániába mélyebben bemerészkedjenek, és jobban szétszóródjanak. A műhelyek elhelyezkedése, bár nem kimondottan kereskedelmi gócpontokat céloztak meg, egyfajta kartell jelleget mutat. Ugyanis ha egy adott településen, valamelyik mester felállította műhelyét, számára ezzel garantálva volt az elsőség, a földrajzi szóródás nyomán hatékonyabban földték le a piacot. Természetesen ez nem zárta ki annak lehetőségét, hogy különböző helységeken heti- vagy országos vásárokon találkozzanak. Összességében a kézdivásárhelyi mesterek egymással általában jó, mondhatni bizalmi viszonyt ápoltak, az együvé tartozás ténye felértékelődött idegen földön.

A kitelepedett műhelyek az otthoni működési modellt alkalmazták nemcsak a termelés és az üzlet megszervezése tekintetében, hanem a hétköznapi életben is. Az otthon megszokott háznép teljes létszámmal és megszokott feladatköörökkel találta meg a helyét az új környezetben. A Tuzson fivérekhez hasonlóan Sáska Antal és Megyaszi Máté is kitelepítették családjukat, segédjeiket, azok családját, a kocsisokat és a házi cselédeket a közös vállalkozásuk elindulása után. Megyaszi Máténak 1888. augusztus 24-én kézbesítették azt az egy éves útlevélét, amelyben négy kiskorú gyermeke is szerepelt.¹²⁰ A család tehát teljes létszámmal kitelepedett Moldvába, beleértve a legnagyobb leányát, Terézt is,¹²¹ aki következő évben

¹¹⁶ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1891/2789.

¹¹⁷ Uo., 1894/4111.

¹¹⁸ SÁL, Fond 20, inv. 1, 23. köt., 1894/4322.

¹¹⁹ Uo., 17. köt., 1888/780.

¹²⁰ Uo., 1888/1342.

¹²¹ SÁL, Fond 9, inv. 34, 1888/112 (IX. oszt., 17. cs.).

összeházasodott a felszabadult segédjével, Pálffi Árpáddal. Sáska Antalné, aki korábban csak a legkritikább esetekben kísérte el férjét a határon túli útjaira, első ízben 1888. szeptember 25-én igényelt éves útlevelet férjével együtt,¹²² és attól az időponttól kezdve ideje nagy részét férjével együtt Romániában töltötte, bár nem állandó jelleggel telepedett ki. Az első nagy határátlépés egyes családtagok és alkalmazottak szempontjából meghatározónak értékelhető, ugyanis a továbbiakban ők már nem látogattak haza, és nem újíttatták meg útleveleiket, vagy nem kérelmezték azt egyénileg, illetve már nem szerepeltek azoknak a személyeknek az újabb útleveleiben, akikkel kiutaztak. Ezeknek a személyeknek a következő utazására csak évekkel később került sor, amely ugyanúgy meghatározó volt, mivel a végleges hazautazást jelentette. A mesterek ezzel szemben meglehetősen nagy aktivitást tanúsítottak az utazásokat illetően, útlevelügyben mindig naprakészek voltak, különös figyelmet fordítottak arra, hogy lejárt érvényességű útlevéllel ne tartózkodjanak Romániában, de főként arra, hogy a határt (hazafelé) ne lépjk így át, mert ez a továbbiakban útlevél kiállításának a megtagadását és így szabad mozgásuk korlátozását eredményezte volna.¹²³ Ebben a tekintetben másik motiváló tényező a konzuli védelemnek a megtartása volt, amiért igyekeztek megőrizni állampolgárságukat/alattvalói státuszukat, hogy üzletük, tulajdonjoguk ebben a minőségben legyen garantálva, nem pedig teljességgel alávétve a romániai törvényeknek. (5. ábra)

A két kolónia az őt körülvevő településtől és helyi társadalomtól függetlenül élt, az integrálódási szándék jelei nélkül, az érintkezési felületet a vásár és a nyersanyagbeszerzések jelentették, alkalmazottaik között nem találunk romániai származásút. A viselkedésmód gyakorlatilag a vámháború előtti időkből öröklődött át, és nyilvánvalóan idegenkedtek más jellegű vagy mélyebb kapcsolatok kialakításától. A korabeli román jogrendben nem léteztek különösebb megkötések az iparűzésre vonatkozóan, a közigazgatás pedig igen *nagyvonalú* volt ennek végrehajtásában. Például a szakképesítés nem volt feltétel az szakma gyakorlásánál, a mesterek munkakönyv nélkül alkalmazták segédeiket. A hatósági ellenőrzés hiánya miatt a kezdeti időkben az otthoni

jogszabályok keretei között szerveződött a munkáltató–munkavállaló viszony, azonban az ilyen jellegű emlékezet erőzójával párhuzamosan ezek a viszonyok is egyre kaotikusabbá váltak, ami nagyban hozzájárult ezeknek a kitelepített műhelyeknek a felszámolásához. A helyi intézményektől és hivataloktól való tartózkodás az üzleti, de a magánélet terén is megmutatkozott. Megyaszai Máté két gyermekének születését nem jelentette be Adjud-on, hanem hazavitte, Kézdivásárhelyen kereszteltette meg és anyakönyvezette.¹²⁴ A keresztelés abból a szempontból indokolt volt, hogy a református felekezet sem a városban, sem annak környékén nem volt képviselve, azonban a Romániában már létező polgári anyakönyvvezetőt sem kereste fel, ami azt mutatja, hogy csak átmeneti letelepedésben gondolkodtak. Ennél súlyosabb cselekedet volt az, amikor Sáska Antal elhalálozott segédjét, a bölöni származású Németh Istvánt úgy temették el, hogy azt sem a helyi román hatóságoknak, sem odahaza nem jelentették be. Az esetet a nagyajtai főszolgabíró derítette ki, mivel az elhunyt katonaköteles volt, és ezért éveken keresztül kitartóan nyomozott utána. Az eset körülményeihez pedig hozzátartozik, hogy a haláleset nem Filipești-en történt, hanem a haldokló segédet megpróbálták hazaszállítani, azonban útközben elhunyt, így Târgu Ocna-n, Sáska régi segédjének, Csiki Jánosnak a házatól temették el.¹²⁵

Az egykor széles társadalmi megbecsülésnek örvendő mesterek között végeredményben egy erkölcsi hanyatlás, züllés jeleit lehetett érzékelni, ami az alkalmazottakhoz való viszonyulást illeti. Ez pedig állandósult ingatag helyzetüknek a mutatója, mintegy a törvényes keretek partvonalára való szorulásukkal magyarázható. A jelenséget érzékelték az otthon, Kézdivásárhelyen maradt szakmabeliek körében is, mivel közülük sokan elérkezettnek érezték az időt, hogy átvegyék a kitelepedettek helyét, nemcsak a gazdasági életben, hanem a város társadalmában is. A csizmadia ipartársulat létrejötte után már markánsan kikristályosodott ellenzéki csoport, fiatal vezetőjükkel, az ipartársulati alelnökkel, Zsigmond Balázssal az élen igyekezett fellépni a távol lévő „nagy öregek” ellen. A városi tanácshoz benyújtott panasz a következőképpen jellemezte Sáska Antalt: *A kézdivásárhelyi*

¹²² SÁL, Fond 20, inv. 1, 18. köt., 1889/1027.

¹²³ Az útlevél-kiállítási naplók hiányában Kézdivásárhely város közigazgatási iktatókönyve, Háromszék vármegye alispáni hivatalának közigazgatási iktatókönyve, illetve ennek a IX. osztályba sorolt iratai bizonyultak használhatónak. A városi tanács iktatókönyve elsősorban a kiállított útlevelnek a Belügyminisztériumtól való megérkezése dátumát adja, ezt kezelem a *kiállítás* dátumaként. Az alispáni iktatókönyv csak a legkritikább esetben használható, mivel a városi tanács egyszerre általában több útlevélekérelmet küldött fel, amit egyazon szám alatt iktattak. A IX.

osztályba sorolt iratok között évente külön irattári egységként szerepel a *Kézdivásárhely városi tanácstól beérkezett útlevélekérelmek*, ahonnan a kérelmezések időpontjai származnak. A kettőt együttesen a hiányzó adatok kiegészítésének szándékával alkalmaztam.

¹²⁴ Megyaszai Irén Piroksa, született 1888. június 20-án, megkeresztelve július 20-án; Megyaszai Amália, született 1891. május 28-án, megkeresztelve augusztus 7-én. Mindkét bejegyzésnél megjegyezve: *Moldvában született.* (SÁL, Fond 105, nr. 615.)

¹²⁵ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1898/1094.

*csizmadia ipartársulat is, mint minden ipartársulatnál szokásban van választott elöljáróság, igazgatja a társulati tagok ügyeit, mint szintén az összes társulatot érdeklő ügyeket, melyek teljesítése az elöljáróság személyzetének azon községekbe való lakása megkívántatik, hol a társulat létezik. Nálunk Kézdivásárhelyt nem így van, az elnök Moldvában lakik, csak időszakokban látogatóban jön haza, a társulat ügyeit nem kormányozza, az-az alelnökre nehezülni a felelősséggel együtt, s ezen állapot nem tűrhető. [...] A társulati ládának két kulcsa van, melyek egyike a főelnöknél, másik az alelnöknél szokott állani az ellenőrködés fenntartása végett, de ez nem így történik nálunk, mert a főelnök külön ládát tart, s abban mindent belezár, s a társulat tagjai az őket illető iratok megtekintését nem tehetik.*¹²⁶

Valóban, a kitelepedettek hazautazásainak száma és az otthon töltött idő az 1890-es évek elejéig folyamatosan csökkent.¹²⁷ Otthoni üzleteik számára nem igényelték működési engedélyeik éves megújítását, azok gyakorlatilag megszűntek létezni,¹²⁸ viszont az adóhatóságnál nem jelentették be ezek megszűnését, ami jelentős adó- és közmunkaváltság-hátralék felhalmozódását eredményezte.¹²⁹ A távollét évei alatt jelentős levelezés zajlott ebben az ügyben. 1889-ben Megyaszai Máté a kirótt kereseti adója ellen beadott folyamodásában jó két év késéssel közölte, hogy 1887. évi július havában beszüntette üzletét.¹³⁰ Következő évben Tuzson György folyamodott a közmunkaváltság elengedése végett hasonló indokkal.¹³¹ A probléma a hanyagság miatt sok esetben hevennyé vált, és a végrehajtók vagyontárgyakat foglaltak le különböző tartozások fejében. 1889-ben Tuzson Pál lefoglalt kisebb értékű ingóságaiból árvereztek,¹³² 1891-ben pedig Sáska Antal 10 forintos hátraléka fejében zálogolták az 50 forint értékűre becsült szekérét.¹³³

Ennél is súlyosabb következménnyel járó problémát jelentett a régebbi üzleti partnerekkel szemben fennálló tartozásokról való „megfelelkezés”.

¹²⁶ Uo., 1890/229.

¹²⁷ Nem áll módunkban pontos képet alkotni az otthon, valamint külföldön töltött időszakról, mivel a legkézenfekvőbb forrást, magát az *útlevelet*, amelyben regisztrálták a határátlépések időpontját, valamint irányát, nem sikerült azonosítani egyik mester esetében sem. Egy másik forrásfajta, az *útlevelek átvételi vevénye* tartalmazza az úti okmányoknak a városi tanácshoz való megérkezése dátumát, a tulajdonos kiértékelésének, valamint az átvételnek az időpontját, azonban ez nem használható annak ismeretében, hogy a kérelmezők *rutinos útlevéligenyilők voltak*. Ez azt jelenti, hogy illetőségi helyükön várták meg útleveleik kikészítését, vagy a kérelmezés után a még érvényes régi útlevéllel újfent átlépték a határt, és a megbecsült kiadási időpont körül érkeztek vissza városukba. Végso megoldásként a főként *adóhatósági végzések átvételi vevényei* alkalmazhatóak az otthon töltött idő megbecsülésére, annak figyelembevételével, hogy a küldemények többször hónapokig vesztegeltek a városházán kézbesíthetlenség miatt. A címzett pedig lehet, hogy napokkal korábban

Váltókölcson-tartozások hátrahagyásával telepedett ki mind a négy mester. 1891 májusában a pénzügyigazgatóság Tuzson Györgyöt kihallgatni rendelte egy 640 forintnyi összegű, a brassói Teuch M. Carllal fennálló tartozás felől.¹³⁴ Egy hasonló adósság behajtására vállalkozó kereskedő, Vertán Vencel 1891 októberében folyamodott a városi tanácshoz azzal a kérelemmel, hogy számára igazolják, miszerint Tuzson Pál *Kézdivásárhely területéről Moldvába vette lakását, és holléte nem tudatott*.¹³⁵ Ugyancsak régi adósság behajtására vállalkozó ügyvéd, Zajzon Lázár 1893-ban kérte a városi tanácsot, hogy állítsanak ki számára egy igazolást, amely szerint Sáska Antal *házzal, birtokkal rendelkezik, kézdivásárhelyi polgár, s csak műhelyét tartja Romániában, de a város kötelékéből nincs kiszakadva, állami adót itt fizet, s közterheket is itt hordoz*.¹³⁶ Sáska adósságügye akkor került felszínre, amikor az állami megrendelések új helyzetet teremtettek a benne részt vevő mestereknek, jelesen az újra beindított üzlet nyomán erősebb lett a kötődés az illetőségi hellyel, de kétségtelen, hogy az adósság jóval korábbi fennállt. Az állami megrendelések megérkezése előtt tehát újabb közös jellemző fedezhető fel a kitelepedett mesterek esetére: mindannyian el voltak adósodva brassói kereskedők felé. A régebbi kötött szerződések honorálása kisebb mértékben a romániai nyersanyag-utánpótlás elmarádása miatt hiúsult meg, és döntően a kitelepedéssel járó, az otthoni piactól való átmeneti teljes elfordulás volt az okozója.

Az otthon maradási vállalkozó mestereknek, amint azt az előbbieken ismertettük, nem sikerült a városon kívül jelentősebb helyi piacokat szerezniük, és ez idő alatt számukra is nehézségeket okoztak a közterhek és az ebből felhalmozódó tartozások. Széles körben jelentkezett a fizetéseképtelenség, aminek oka a helyi üzleti élet nagyarányú pangása volt, mivel Kézdivásárhely lélekszámánál fogva nem tudott eltartani annyi lábbelikészítőt, amennyi a városban a masszív

utazott el, mielőtt számára megérkezett volna a küldemény, de lehet, hogy hetekkel vagy hónapokkal.

¹²⁸ A használt forráskiadványban csizmadiaíknál Tordai Domokos és Zsigmond Balázs szerepel, cipészeknél Pálffy Árpád és Pánczél Noé (JEKELFALUSSY József 1892, 317, 425).

¹²⁹ Az útlevélkiadás elvben ahhoz volt kötve, hogy a kérelmezőnek mindenféle tartozása törlesztve legyen az államkincstárral szemben, aminek a megállapítása esetünkben a városi tanácsra hárult; SÁL, Fond 9, inv. 34, 1884/2519 (IX. oszt., 117. cs.) Mestereink útlevélajánlatait azonban akkor is továbbították az alispáni hivatalhoz, amikor esetenként ilyen tartozás fennállt.

¹³⁰ SÁL, Fond 20, inv. 1, 18. köt., 1889/1645.

¹³¹ Uo., 19. köt., 1890/560.

¹³² Uo., 18. köt., 1889/3237.

¹³³ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1891/3799.

¹³⁴ Uo., inv. 1, 20. köt., 1891/1535.

¹³⁵ Uo., inv. 7, 1891/3608.

¹³⁶ Uo., 1893/223.

elvándorlás ellenére megmaradt. Azok a segédek és szegényebb mesterek, akik nem szándékoztak vándorbotot ragadni, igyekeztek más pályát választani. Az 1880-as évek végén jelentős számban találunk közöttük olyanokat, akik gazdálkodásba vagy egyéb olyan vállalkozásba kezdtek, mint korcsma/vendéglő, esetleg bordélyház működtetése, de a közszférában is igyekeztek olyan állásokban elhelyezkedni, mint piaci vámszedő, irodaszolga, iskolaszolga vagy fogházőr. Ezekben az években megnövekedett azok száma, akik az 1848–49-es tevékenységük miatt honvédugydíj-jogosultságuknak szereztek érvényt, köztük csizmadia/cipészek is. Akik megmaradtak a pályán, azoknak az üzletei fokozatosan elsovadtak, műhelyeik tevékenysége pedig olyan szintre esett vissza, hogy csak maga a mester és családtagjai, esetleg még egy-két tanonc dolgozott benne. A vámháború kirobbanása után tömegesen bocsájtották el a segédeket, de – amint az előbbieken leírtuk – nagyon sok esetben a segédek és inasok szöktek el mestereiktől, elsősorban Moldvába. 1887. februárban Tordai Domokos csizmadiamester is útra kelt szerencsét próbálni Romániába, azonban a dolgai nem alakultak a számításai szerint, ezért következő év elején véglegesen hazautazott.¹³⁷ Műhelyét csökkentett kapacitással működtette, ami rányomta bélyegét a családja anyagi helyzetére is: gyermekei iskoláztatása érdekében minden évben szegénységi bizonyítvány kiadásáért folyamodott a városi tanácshoz. 1889-ben az állami megrendelések már elérhető közelségbe kerültek, és megpályázásukhoz az általa tulajdonolt ingatlanról értékbizonyítványt igényelt.¹³⁸ A fokozatos elszegényedéssel kellett szembenézniük az otthon maradtak közül Zsigmond Balázs csizmadiamesternek és Meggyaszai Máté vejének, Pálffy Árpád cipésmesternek, akik valamivel nagyobb kapacitással dolgozhattak, mivel esetükben nem került sor romániai közbiztonságra, és így csekély piaci részesedésüket is megtarthatták. Azonban az alkalmazottaik szökése komoly gondokat okozott. Ebből a helyzetből a kiút számukra is az állami megrendelésekben kezdett körvonalazódni.

Az általunk vizsgált, otthon maradt mesterek közül kétségtelenül Pánczél Noé cipésmester volt a legjelentősebb, aki tekintélyénél, de főképp tehetségénél fogva szélesebb mozgástérrel rendelkezett. 1887-ben társult idős édesapjával, Pánczél Istvánnal, és az ő asztalosműhelyének a vezetésére vállalkozott, üzleti ügyekben eljárta nevében, illetve a hatóságok előtt képviselte, azonban az asztalos szakmában való

járatlansága miatt presztízse igen alacsony szinten volt, és az alkalmazottak szemében megkérdőjeleződött vezetői legitimitása is. 1891 márciusában Szilágyiné Kapusi Lina az ott tanoncként alkalmazott fia, Kovács István érdekében emelt panaszt a városi tanácsnál, kérve tanoncszerződésének semmissé tételét. *A fiú panaszkodik, hogy nincs kitől tanulni, mert a tanítómester elöregedett, elbetegedett és munkaképtelen.* Pánczél Noé könnyedén kezelte az ügyet, önértékében való sértettsége azonban kiérezhető nyilatkozatából: *a tanoncszerződés felbontásába beleegyezek, mert a tanonc értelmével nem ösztönzi a tanítómestert, hogy a szerződés mellett maradjon.*¹³⁹ Az asztalos szakma számára azonban ettől még Pánczél Noé kontárnak számított, és ebből kifolyólag a műhelyben a segédek nehezen bírták elfogadni, számos esetben konfrontálódtak is vele. Ugyanabban az évben, augusztus 16-án Váradi István asztalossegéd hagyta abba a munkát, látszólag sztrájkba kezdve: *azért nem dolgozom, mert nincs kedvem, mert nem elég a fizetés.* A tanácshoz beidézett segéd kinyilvánította, hogy a felvett munkaelőlegét hajlandó visszafizetni, de Pánczél Noé nem akarta elfogadni, sőt ajánlatot tett, hogy *ezután készítenő munkáit hajlandó magasabb árba fizetni.* Valójában azonban a segédnek a mesteri szerepkört szakismeret nélkül felvállaló üzletvezetővel szemben voltak kifogásai, amikor kategorikusan közölte, hogy *nem kíván Pánczél Noéval dolgozni.*¹⁴⁰ Ezek a tapasztalatok mégsem győzték meg a cipésmestert, hogy jobb a kaptafánál maradni, és édesapja 1892-ben bekövetkezett halála után már egyedül vezette tovább az asztalosműhelyt, sőt bővítette azt,¹⁴¹ olyan időszakban, amikor az állami megrendeléseknek köszönhetően a lábbeli-iparág fellendülni látszott. Asztalos üzletével véglegesen 1895-ben hagyott fel,¹⁴² és az adóhatóságokat erről azután értesítette, miután egy kisebb téglagyárat alapított, és az elkezdte működését.¹⁴³ A mesternek ezenkívül még kisebb jelentőségű üzletei is voltak: borárulásra¹⁴⁴ és dohányárulásra¹⁴⁵ szóló engedéllyel rendelkezett, és a vámháború éveit ezeken után adót is fizetett. Az ezekből az üzletekből származó jövedelmét a megszokott módon, Kézdivásárhelyen és a környező településeken ingatlanokba fektette, előbbi esetben házakat, utóbbi esetben termőföldeket vásárolt fel. Eredményképpen 1891-től, igaz átmenetileg, de a városi virilisek sorába újfent bekerült, ami számára semmiféle ambíció beteljesülését nem jelentette, és mindenféle olyan adónem ellen, amely nem a III.

¹³⁷ SÁL, Fond 20, inv. 1, 17. köt., 1888/260.

¹³⁸ Uo., inv. 7, 1889/2128.

¹³⁹ Uo., 1891/1136.

¹⁴⁰ Uo., 1891/3548.

¹⁴¹ SÁL, Fond 20, inv. 1, 22. köt., 1893/2292.

¹⁴² Uo., 24. köt., 1895/2925.

¹⁴³ Uo., 1895/4898.

¹⁴⁴ SÁL, Fond 20, inv. 1, 14. köt., 1885/1395.

¹⁴⁵ Uo., 20. köt., 1891/561.

osztályú kereseti adó volt, mindig következetesen és meglehetősen vehemensen tiltakozott.¹⁴⁶

A mesterek szakmai pályája e rövid szakaszait áttekintve azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy nem alakítottak ki hosszabb távú túlélési stratégiákat, sokkal inkább taktikai lépéseknek többé-kevésbé összefüggő láncolatáról beszélhetünk. Pánczél Noé, Zsigmond Balázs és Pálffy Árpád elhatározása az otthon maradást illetően nagyon szilárd lehetett, mivel esetükben útlevélkérelmeket sem sikerült azonosítani, és a határ egyéb módon történt átlépését sem lehetett megállapítani. A megélhetés kérdése a választ gyakorlatilag naponta keresték, és az állami megrendelések igazi mentőövet jelentettek. Az állami megrendelések a kitelepedettek sorsát is hasonló mértékben befolyásolták. Tordai Domokos minden bizonnyal azért utazott haza 1888 elején véglegesen Romániából, mert arra az időpontra már körvonalazódni látszott a hadsereg megrendelése, és ebben ő perspektívát látott. Sáska Antal, Megyaszai Máté, valamint Tuzson György (és Pál) kitelepedését pedig nagyban befolyásolta, hogy ezek a megrendelések késtek, és meglátásuk szerint kérdésessé is váltak. 1887 áprilisában Sáska Antal és Tuzson György a városi tanácstól megkapták az igazolást, hogy bakancsok szállítására képesek, és a mintapéldányukat postán elküldték a jövődöbeli megrendelőnek.¹⁴⁷ Ekkor már mindketten ki voltak telepedve Moldvába, és számukra a szerződés létrejötte a hazajövetel lehetőségét is jelentette. Ne feledjük, hogy Sáska Antal első, Herzsa községben felállított műhelye már rövid fennállásának végét járta. Ugyanebben az időszakban Megyaszai Máté is jelentkezett, hogy a népfelkelő hadsereg számára munkát vállal.¹⁴⁸ Mivel a megrendelések nem konkretizálódtak a kívánt ütemben, újfent átlépték a határt, és moldvai műhelyeik építésére koncentráltak a továbbiakban is, amit a már ismert munkaerő-toborzási akciók mutatnak a legszemléletesebben. A megrendelések végül akkor valósultak meg, amikor a befektetett munka nyomán a kitelepített műhelyek is meglehetősen jól működtek már, amit az is mutat, hogy ezek nem a vámháború lezárulása után rögtön szüntették be a tevékenységüket, hanem csak évekkel utána. Ilyen körülmények között a kitelepedett mesterek számára a hadsereg megrendelése már nem a mentőövet jelentették, sokkal inkább olyan többletkövetelményt, amelynek nem bírtak maradéktalanul megfelelni, és úgy tűnik, nem is törekedtek különösebben erre.

Piacátrendeződés és a mesterek újabb orientációi

1892 tavaszától kezdődően a kitelepedett mesterek egy újabb, számukra kedvezőtlen folyamattal voltak kénytelenek szembenézni, jelesen a segédek hazatelepedési hullámával. A korábbiakban már ismertettünk olyan eseteket, amikor a valamilyen okból hazautazott segéd nem tudott visszamenni Romániába a korábbi útlevélvétsége miatt, de ettől az időponttól kezdve úgy jelentkeztek segédek vagy felszabadult tanoncok Kézdivásárhely városi tanácsánál, hogy mesterüktől való távozásukat nem indokolták. Ismeretlen maradt annak oka is, hogy mi indította haza őket, mert jelentősen kedvezőbb gazdasági körülményeket nem lehet kimutatni a városban vagy környékén sem az érintett iparágban (az állami megrendelések ezt nem biztosíthatták). Ugyanakkor feltételezhetjük, hogy ennek a fajta elvándorlásnak más irányai is lehettek: vagy romániai, vagy más magyarországi városok.

1892. március 17-én a szomszédos községből, Kurtapatakról származó Czibak János csizmadiasegéd jelent meg a tanácsnál bejelenteni, hogy Tuzson György moldvai műhelyéből eltávozott, és egyúttal panaszt is tett, hogy munkakönyvét nem kapta kézhez, amiért ideiglenes iparigazolványt igényelt és kapott is.¹⁴⁹ Következő év folyamán a mester maga is véglegesen hazatért Kézdivásárhelyre, és elérkezettnek látta az időt, hogy rendezze a számlát a tőle megszökött segédjével, ezért november 20-án bepanaszolta őt, 38 forint 80 krajcár munkaelőleg befizetését vagy ledolgozását követelve tőle. Végül békés úton sikerült kiegyezni abban, hogy a segéd december 12-én munkába áll a mesterének kézdivásárhelyi műhelyében, aki béréből minden héten 2 forintot visszatart.¹⁵⁰ A mester szempontjából előnyös lehetett a megállapodás, mivel a honvédséggel kötött szerződése miatt újraindított műhelyben szüksége volt a munkaerőre, azonban ez az együttműködés nem volt hosszú életű. 1894. május 7-én Czibak János újfent bepanaszolta Tuzson Györgyöt, hogy kilépni szándékozik mestertől, de az nem akarja neki kiadni a munkakönyvét. A mester betegsége miatt a felesége jelent meg a tárgyaláson, és közölte, hogy a tartozást nem törlesztette a segéd, így nem adható ki a munkakönyv, egyúttal ismertette a kilépés okát is: *Az ételt, mit eleibe adtam, milyent magunk is enni szoktunk, a moslékba öntötte, mire azt mondtam, ha nem tetszik az étel, elmehet. El is ment, valami fehérréppel összeálltak, s tartatni*

¹⁴⁶ Uo., 15. köt., 1886/512; 18. köt., 1889/164, 1607; 20. köt., 1891/1382, 1846; 21. köt., 1892/1076, 4787; 22. köt., 1893/1472, 2142; 23. köt., 1894/2217, 2423, 2594, 3972, 4773.

¹⁴⁷ Uo., 16. köt., 1887/ 558.

¹⁴⁸ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1887/885.

¹⁴⁹ Uo., inv. 1, 21. köt., 1892/927.

¹⁵⁰ Uo., inv. 7, 1893/4387.

akarja magát. Végül kiegyeztek, hogy a segéd visszatér a korábbiakban már leszögezett feltételek mellett.¹⁵¹ A kilépés oka bármennyire nevetségesnek és kicsinyesnek tűnik, számos esetben ilyen és ehhez hasonló okok vezettek mester és segéd közötti kenyértöréshez. Ez alól nem képeznek kivételt a moldvai műhelyekből való kilépések esetei sem, ami abból a szempontból fontos, hogy míg Kézdivásárhelyen meglehetősen dinamikus volt a segédek ilyen jellegű mozgása, a határon túl a munkaerő-toborzás sokkal nehezebb feladata volt a mestereknek, és hosszabb távon ellehetetlenítette munkájukat.

1892. május 11-én az oroszfalvi illetőségű Sándor József jelent meg a városi tanácsnál, bepanaszolva volt mesterét, Megyaszi Mátét, akinél Moldvában dolgozott, és akitől ismeretlen körülmények között távozott. A segéd hazatérése után egy másik mesterhez, Benkő Dánielhez szegődött el, azonban Megyaszi egyik alkalommal, amikor hazautazott, felkereste az új munkahelyén, és magához vette a segéd szerszámaikat, majd letétbe helyezte a városi rendőrkapitányságon, iparhatósági tárgyalást helyezve kiállításba. A segéd panaszra szerint: *az elhozatás állítólag azért történt, mintha loptam volna Megyaszi úrtól, de én azt nem tettem.*¹⁵² 1894. szeptember 24-én pedig Darvas János segéd kért ideiglenes iparigazolást, azaz az indokkal, hogy *Megyaszi Máténál, Romániában tanulta mesteriségét.*¹⁵³

1893. szeptember elsején Sáska Antal csíkkarcfalvi (Csík vármegye) illetőségű segédje, Bálint János jelentkezett a tanácsnál, hogy *Moldvából, Filipestről tegnap érkezett Kézdivásárhelyre. Sáska Antal műhelyében dolgozott, munkakönyve itt van a Sáska Antal lakásán, mert Moldvában munkakönyv előmutatása nem köteleztetik, s minthogy onnan hazajött, de munkakönyv kezénél nincs, munka nélkül pedig nem ülhet, visszamenni nem akar, kéri adasson számára ideiglenes igazolvány.*¹⁵⁴ A köpeci illetőségű Égető Mihály segéd következő év folyamán távozott *Moldvából Sáska Antaltól, hír nélkül és jogtalan elhozott portékák és adósággal,* majd ideiglenes munkakönyv kiállítását igényelte. Mestere 1894. szeptember 11-én nyilatkozott az ügyvel kapcsolatban: *a munkakönyv Moldvában van, s miután közelebről hazaköltözni célba vette, az ügyet elintézi, mert követelése van, körülbelül 160 frank nevezettnél, amiért be is van perelve a kir[ályi] járásbírósnál.*¹⁵⁵

1894. január 25-én Szabó György csizmadia-segéd jelentette, hogy *munkakönyve Romániában*

*Tuzson Pál csizmadiamesternél maradt, amiért ideiglenes iparigazolványt igényelt.*¹⁵⁶ Szeptember 19-én Tulit András jelent meg a tanács előtt hasonló igény-nel, ismertetve *hogy Romániában lakó Tuzson Pálnál tanult.*¹⁵⁷ Következő év július 31-én pedig a csíkbánkfalvi (Csík vármegye) Szász János segéd panaszolt, hogy munkakönyve Tuzson Pálnál maradt.¹⁵⁸

Mindezen példákban egy közös nevezője van: a segédek nem egy adott céllal telepednek haza, hanem egyszerűen szerencsét próbálni jönnek, legyen szó frissen felszabadult tanoncról vagy idősebb, nagyobb tapasztalattal rendelkező segédről. Fontos motiváló tényező lehetett, hogy az osztrák–magyar vámterület és Románia közötti pénzügyi korlátozások 1891-től lazulni kezdtek, majd véglegesen megszűntek, és ezt 1893 márciusában Kézdivásárhelyen közhírré tették.¹⁵⁹ A vámháború kitörésénél már láttuk, hogy a segédek arra adott gyorsreakciója a kivándorlás volt. Ebben az esetben pedig éppen a fordítottja játszódtott le. Az állami megrendelések csak a mesterek körében mozdított elő hazavándorlási folyamatot, és azt is rendkívül szórványosan, ami érthető is, mivel csak egy igen szűk réteg számára jelentett alternatívát. Az általunk vizsgált mesterek közül csupán Tuzson György telepedett haza, úgy, hogy fivére, Pál működtette tovább a Târgu Ocna-n létrehozott műhelyt. Sáska Antal, Megyaszi Máté és Tuzson Pál a vámháború befejezése után még évekig Moldvában töltötték idejük nagy részét. Úgy tűnik, hogy a szerződésük a hadsereggel egyszeri alkalom volt, az többé nem ismétlődött meg, abban is csak névleg vettek részt, semmi gyakorlati nyoma nincs annak, hogy valóban ők hárman gyártottak volna katonabakancsokat. Tuzson Pál 1895 végén tért haza véglegesen Kézdivásárhelyre, aminek a motiváló tényezője a romániai versenyhelyzet kieleződése és ezzel szemben az otthon tartózkodó fivérének egyre jobban menő üzlete volt. A kilencvenes évek közepére a romániai piacot az import gyáripari termékek dominálták, de mellette egyre hangsúlyosabban jelentek meg a hazai gyáripar termékei is, a határozott protekcionista, nemzeti iparfejlesztési program eredményeként. A mestereink által képviselt kézműipar ez igen nehéz helyzetbe hozta, de Megyaszi számára a hazatelepedésre vonatkozó végső döntés 1896 elején, akkor született meg, amikor műhelye tűzvész áldozata lett. A hazatérés körülményeit Megyaszi Máté a következőképpen foglalta össze: *egy véletlen tűz által mondhatni teljesen megsemmisültem, de másképp is, mint szokás hazám*

¹⁵¹ Uo., 1894/1581.

¹⁵² Uo., 1892/1713.

¹⁵³ SÁL, Fond 20, inv. 1, 23. köt., 1894/3556.

¹⁵⁴ Uo., inv. 7, 1893/3081.

¹⁵⁵ SÁL, Fond 9, inv. 34, 1894/8966 (XIV. oszt., 97. cs.).

¹⁵⁶ SÁL, Fond 20, inv. 1, 23. köt., 1894/275.

¹⁵⁷ Uo., 1894/3444.

¹⁵⁸ SÁL, Fond 20, inv. 1, 24. köt., 1895/2672.

¹⁵⁹ Uo., 22. köt., 1893/1023.

*szeretett vágyától ösztönöztetve, s biztatva azon remény által is, hogy iparom s szorgalmam által itthon is fenn tudom tartani népes és terhes családomat, hazajöttem, s itten hozzáfogtam újból iparüzletem folytatásához.*¹⁶⁰ Sáska Antallal együtt, húsvét nagyhetében tértek véglegesen haza.

A katonabakancsok szállítására Kézdivásárhelyen első ízben vállalkozó hét mester együttműködése a későbbiekben lényegesen átstrukturálódott. A közvetítő szerepet az újonnan megalakult Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara vette át. 1892-ben a legjelentősebb, honvédségnek szállító vállalkozó Pánczél Noé volt, aki vagyonával nagyobb összegű szerződéseket volt képes garantálni, és alvállalkozóként több cipésmestert foglalkoztatott.¹⁶¹ A Moldvából hazatért Tuzson György pedig a csizmadia körében vállalta fel a szerződés-kötő szerepét.¹⁶² Kettejük együttműködése a későbbiekben megszilárdult, a maguk módján valódi kartellt hoztak létre. A vámháború befejezése után az üzletet elvileg közbeszerzés útján kötötték meg, és az árlejtési hirdetéseket a *Budapesti Közlöny* rendszerint közölte, a székelyföldi iparosok támogatására figyelmet fordított a kormány. 1895-ben a kereskedelemügyi miniszter a következőket közölte Háromszék Vármegyéi Iparfejlesztő Bizottságával: *értesítem a bizottságot, hogy az idei honvédségi lábbeliszállítás odaítélése előtt eszközrendelő szétosztás alkalmával a kézdivásárhelyi és a sepsiszentgyörgyi székely kisiparosok érdekeire, amennyiben kellő időben szabályszerű ajánlatot nyújtanak be a marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara útján, lehető figyelemmel leszek.*¹⁶³ Természetesen Pánczél Noé és Tuzson György is profitált ebből, 1896-ban már a közös hadsereg számára is szállítottak,¹⁶⁴ ami a minőségi szabványok terén tett határozott előrelépésnek értékelhető.

A Romániából hazatért Megyaszi Máté és Sáska Antal hazatérésük után meglehetősen nehezen illeszkedtek be a város üzleti életébe, az állami támogatások eme jótéteményéhez már nem sikerült hozzáférniük, aminek számos oka volt. (Tuzson Pál ebből a szempontból szerencsésebbnek mondható, ugyanis esetében az újrakezdés zökkenőmentesen zajlott le.) Egyik ilyen ok az emberi kapcsolatok megromlása, a szakmai paletta átrendeződése volt, ami óhatatlanul bekövetkezett az 1890-es, felemás sikerű közös vállalkozásuk után. Megyaszi Máténak a vejével, Pálffy

Árpáddal való viszonya visszavonhatatlanul elerodálódott, amikor kiderült, hogy az erejét meghaladó váltót írt alá. A vőnek ez a cselekedete a Megyaszi Terézzel való rövid életű házasság végét is jelentette, ugyanis az após és az üzlettárs 1892 tavaszán rögtön igyekezett nyomást gyakorolni, hogy a frigy felbontásra kerüljön. Természetesen elsősorban a lánya vagyonának kimenekítésére koncentrált, mielőtt vejének váltópere megkezdődött volna, amit egyik beadványa is igazol: *tisztelettel kérem ez alapon a tekintetes Polgármester urat, intézkedni méltóztatásuk, hogy fennjelzett leányom ingóságai volt férje, Pálffy Árpád által haladéktalanul kiadassanak, s esetleg megtagadás esetében törvényes karhatalom igénybe vételét kérem elrendelni.*¹⁶⁵ Pálffy Árpád a felelősség elől végül megszökött, egyik tanonca, a sárfalvi illetőségű Héjja Ferenc azt nyilatkozta szeptember 26-án a városi tanács előtt: *Pálffy Árpád úr a városból úgy elment, hogy tudni nem lehet, hova lett.* Neje, Megyaszi Teréz pedig *nyilvánította, miszerint nem tudja férje hollétét, annyit hallott róla, hogy Bukarestben a gyárban dologra állott, de nem bizonyos benne.*¹⁶⁶ 1894 júliusában az após újra napirendre próbálta tűzni a válást, amiből végül nem lett semmi, mivel a vő rövidesen, ismeretlen körülmények között elhalálozott,¹⁶⁷ Teréz pedig 1907. június 14-én bekövetkezett haláláig özv. Pálffy Árpádné néven maradt ismert.¹⁶⁸ Megyaszi Máténak a sógorával, Pánczél Noéval való viszonya is hasonlóképpen elhidegült, aminek az oka ugyancsak a családi vagyon és az ezzel kapcsolatban lezajlott öröklési procedúra volt. 1895. július 29-én elhunyt az anyósuk, Szabó Jánosné Darkó Rebeka,¹⁶⁹ az Országos Honvédség-Égylező Egyesület pedig a teljes temetkezési költséget megtérítette, amely összeget Megyaszi Máténének utalták ki.¹⁷⁰ Október 25-én pedig Pánczél Noéné Szabó Rebeka is elhalálozott,¹⁷¹ akinek hagyatékára a megözvegyült férj teljes egészében igényt tartott.¹⁷² Pánczél Noé sérelmesnek érezte, hogy a honvédség-Égylet nem osztották meg vele Megyasziék, holott maguk is hozzájárultak a temetkezéshez, ezt pedig tetőzte, hogy neje hagyatékából is részt követeltek a sógorék. Mindenesetre a kenyértörést 1896 nyarán kész tényként kezelhetjük, mert amikor egy segédje, Székely József megszökött tőle, ezt azzal hozta a városi tanács tudtára, hogy cipészsegédjét *visszaállíttassák a műhelyébe, egyszersmind munkaadóját, Megyaszi Mátét megbüntetni, miért, mert igazolvány nélkül munkát*

¹⁶⁰ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1898/1163.

¹⁶¹ Uo., inv. 1, 21. köt., 1892/2665.

¹⁶² Uo1, 23. köt., 1894/3089.

¹⁶³ SÁL, Fond. 9, inv. 33, 4. i. e.

¹⁶⁴ SÁL, Fond 20, inv. 1, 25. köt., 1896/5122.

¹⁶⁵ Uo., inv. 7, 1892/1735.

¹⁶⁶ Uo., 1892/3779.

¹⁶⁷ Uo., 1894/2342.

¹⁶⁸ SÁL, Fond 20, inv. 1, 1907/3123.

¹⁶⁹ SÁL, Fond 105, nr. 618.

¹⁷⁰ SÁL, Fond 20, inv. 1, 24. köt., 1895/3940.

¹⁷¹ SÁL, Fond 105, nr. 618.

¹⁷² SÁL, Fond 20, inv. 1, 25. köt., 1896/313, 417.

¹⁷³ Uo., 1896/2142.

adott illetőnek.¹⁷³ Végül a vád rosszindulatúnak bizonyult, a segéd bizonyította, hogy egy másik mesternél tartózkodott, a szomszédos Oroszfaluban,¹⁷⁴ de az esemény mindenképpen tetőzi a folyamatot, amely a két sógor útjainak szétválásával, a vámháború legelején kezdődött.

Megyasza Máté hazatérése után rögtön konfliktusba került a Tuzson fivérekkel is, amit az egyik, még Moldvában hozzászegődött segédje, feldobolyi illetőségű Damó Ferenc szökése idézett elő: *Nevezett Damó Ferenc csizmadiaségéd egymásután 5 folyó éveket dolgozott nálam Romániában levő műhelyemben, és pedig mindaddig, míg onnan hazajöve Kézdivásárhelyt hozzá nem fogtam üzletemhez. Üzletem hozzáfogásával bejelenttem a kerületi betegsegélyező egylet pénztár megbízottjával Damó Ferenc bevezetését, mely úttal előadtam neki azt is, hogy itt már nem Romániában vagyunk, hanem Kézdivásárhelyt, s adja át munkakönyvét, hogy jelentsem bé az illetékes iparhatóságnál, erre nevezett azt adván elő, hogy Romániában, amidőn elégtünk, neki is a volt munkakönyve elégett, s addig nem adhat, amíg nem eszközöl mást.* A segéd, mivel Brassóban tanulta mesterségét, oda utazott, hogy új munkakönyvet váltson ki, de már nem Megyaszaikhoz ment vissza, hanem a Tuzsonokhoz szegődött el, amiért a régi mestere panaszt intézett a tanácshoz, mert munkaelőleggel is megkárosult. A tanács Tuzson Pál és Damó Ferenc mellett Megyaszaikat is megbírságotla amiért szabálytalanul alkalmazta segédjét, amiért Megyasza fellebbezett. Másodfokon Háromszék megye alispánja a segédet tartozása ledolgozására kötelezte, de helybenhagyta az ítéletnek a Megyaszaikat elmarasztaló tételét, amiért azt a mester újfent megfellebbezte. Tuzson Pál és Damó Ferenc is megfellebbezték az ítéletet, kérve, hogy a segéd maradhasson az őt szabályosan alkalmazó mesternél, és ne kelljen neki visszamenni ledolgozni a tartozást Megyaszaiknak, aki szabálytalanul alkalmazta. III. fokon a Kereskedelemügyi Minisztérium helybenhagyta a Megyaszaikat elmarasztaló ítéletet, Megyasza volt segédjével szembeni követelését viszont a törvényszékhez átutalni rendelte.¹⁷⁵ A közigazgatási szervek és a minisztérium viszonyulása a kérdéshez azt a szembetűnő furcsaságot hordozza magában, hogy a mestert egy olyan vétségért bírságotlák meg, amelyet Románia területén követett el, és ott nem számított szabálytalanságnak. Ami viszont számunkra fontos, az Megyasza és a Tuzsonok közötti viszony elmérgesedése, ami ellehetetlenítette a további szakmai együttműködést.

Ebből a premisszából kiindulva a hazatérést követően az erőviszonyok átrendeződésének lehetünk

tanúi, a pólus egyik végén Pánczél Noé és a Tuzson fivérek sorakoztak fel, együttműködésüket szorosabbra fűzve, a másik végén pedig Megyasza Mátét és Sáska Antalt találjuk, akik Moldvában kötött szövetségüket hazatérve is fenntartották. A két másik mester, Tordai Domokos és Zsigmond Balázs továbbra is semleges maradt ezen a porondon, iparegyesületi tevékenységük 1892 után volt számottevő, állami megrendeléses üzletben a továbbiakban nem vettek részt. Megyasza és Sáska estében a hazatérés bizonytalanságai közrejátszottak a korábbi üzleti partnerekkel való szakításban, ez a tényező pedig új alapokra helyezte a városban betöltött szerepüket, ami végeredményben megint csak tovább nehezítette a reintegrációt.

A másik kihívás, amivel Megyaszaiknak és Sáska-nak szembe kellett nézniük, az a munkaerő-toborzás körülményeinek megváltozása volt. Ez ugyan nem volt idegen számukra, és Moldvában is meg kellett tapasztalniuk nehézségeit, azonban a vámháború éveiben bekövetkezett masszív elvándorlás, illetve áprofilálódás átrajzolta a viszonyokat. Ezenkívül a távollét évei alatt tovább szigorodtak mind a segédek alkalmazási, mind a tanoncok elszegődtetésének feltételei. A kilencvenes évek elején a kormány kezdeményezésére beindult a székelyföldi ifjak tömeges ipari oktatását célul kitűző program, amelyet a székelyföldi hivatali elit és civil társadalom kedvezően fogadott, amint azt a kereskedelemügyi miniszter 1893. december 26-án kelt leiratából is látható: *Örvendek, hogy a székelység eddigi közönyös magatartásából kilépve felismerni kezdi a kormány önzetlen és elsősorban reá kedvező irányát.*¹⁷⁶ Az 1884-es ipartörvény előírta ugyan a tanoncok iskoláztatási kötelezettségét,¹⁷⁷ de Kézdivásárhelyen hosszú ideig nem alkalmazták túlzott szigorral. Ez ugyancsak most változott meg, és az ipariskola igazgatósága igen szigorú büntetéseket helyezett kilátásba és alkalmazott azokkal a mesterekkel szemben, akik elmulasztották rendszeresen iskolába járattani tanoncaikat.¹⁷⁸ Ezek a kezdeményezések és a törvény előírásai nem eredményeztek osztatlan sikert a kézdivásárhelyi régivágású iparosok körében, és számos konfliktust okoztak mester és segéd/tanonc, illetve mester és hatóságok között. Az új állapotokkal kellett szembenézniük a hazatért mestereinknek is, és ez Sáska Antalt például végképp eltántorította mestersége folytatásától. Névleg ugyan Megyasza Mátéval együtt alapítottak műhelyt, de ő valójában a vendéglátói szakmában próbálkozott a továbbiakban, az ugyancsak Megyaszaival, közös erővel létrehozott korcsmában.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Uo., 1896/3963.

¹⁷⁵ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1898/1163.

¹⁷⁶ Uo., 1898/1163.

¹⁷⁷ 1884. évi XVII. törvénycikk, 82. §: „A tanonc mindaddig, míg tanideje tart, köteles ily iskolába járni”.

¹⁷⁸ SÁL, Fond 20, inv. 1, 24. köt., 1895/4698.

¹⁷⁹ Uo., 25. köt., 1896/2309.

A mesterek Sáska Antal kivételével megmaradtak a csizmadia-, illetve cipésmesterségnél, de a városnak ez az egykor emblemikus iparága, amelyben a lakók egy jelentős része helyezkedett el, a századforduló után eljelentéktelenedett, a helyi fogyasztásra rendezkedett be, gyakorló és azok családja számára csak szűkös megélhetést jelentett, a mesterek pedig csak a legkritikább esetben örököstették át utódaik számára.

Sáska Antal döntését az átprofilálódást illetően előrehaladott életkorának tudata befolyásolta alapvetően, nem érezte már magát eléggé erősnek egy olyan bizonytalansággal terhes környezetben, ahol személye valaha meghatározó, szava pedig döntő volt. A Pénzügyigazgatóságtól első ízben 1897 februárjában igényelt italmérési engedélyt, 6 hónapos időtartamra, amit meg is kapott.¹⁸⁰ A következő években ezt többször megújította, majd 1902 januárjában kérelmezte a kimérési engedély megszüntetését.¹⁸¹ Ezután, mivel további lehetőséget nem látott, 69 évesen honvédségélyért folyamodott, ami igen szerény megélhetést biztosított volna számára, és amire valójában nem volt jogosult.¹⁸² A nyugdíjat nem tudta már élvezni, vagy annak visszautasítását már nem kellett megtapasztalnia, ugyanis 1903-ban tüdőgyulladásban elhunyt. Életútjának utolsó évtizede a teljes deklaszálódásra mutat: a konjunktúra idején szakmája elitjének számító mester életének utolsó éveire nemcsak elvesztette a város életében betöltött fontos szerepét, hanem gyakorlatilag megélhetési gondokkal küszködött. Végso tisztességként, élete jobb részének emléket állítva, a halotti anyakönyvet vezető plébános a foglalkozás rovatban *cothunariusként*¹⁸³ jegyezte be az egykori mestert, az anyakönyvi kivonatban pedig *csizmadiamesternek* titulálta,¹⁸⁴ holott akkor már évek óta nem ebben a kategóriában szerepelt.

Összegzés

A Kézdivásárhelyre beköszöntő első állami lábbeli-megrendelés kedvezményezettjeinek kulcsalakjait kiválasztva, szakmai életpályájuk áttekintése alapján két fő sodrásirányt azonosíthatunk, ami a magánkezdeményezésű válságkezelő taktikákat illeti: az otthon maradást, illetve a szomszédos Moldvába való kitelepedést. Ez a két modell tipikus a kézdivásárhelyi bőripar és azzal rokon iparágak művelői körében, a kereten belül azonban az egyéni pályák, sorsok jóval árnyaltabb palettát tárnak elénk. Végeredményben csak rövid távon tehetünk megállapításokat az üzleti sikerességet illetően, mivel mestereink a preindusztriális kor mentalitásának hordozói voltak, akik az üzemszervezést, termelési struktúrát és munkamegosztást meg sem próbálták a kor követelményeihez alkalmazkodva modernizálni, és így a külkereskedelmi konjunktúrára és az állami intervencióra stratégiát építeni képtelenek voltak. A kézművesség nem járt egy úton az iparosodással. Az emblemikus iparágak hanyatlását a vállalkozói gondolkodásmód helyi, jellegzetes kliséi indították el, mert amúgy a város a vasúthoz való csatlakozás előtt nem ismerte a hátországi gyáripari konkurenseket. A vámháború a maga módján csak felgyorsította a folyamatot, és drámaiságot kölcsönözött neki. Figyelemre méltó jelenség, hogy az általunk vizsgált időszakban a hitel bevett gyakorlatnak számított a kisiparos körökben, a város is rendelkezett olyan pénzügyi intézettel, amely ennek folyósítását lehetővé tette, mégsem találunk arra utaló nyomokat, hogy iparosaink ehhez folyamodtak volna, viszont az egymás közt kialakult, uzsora jellegű kölcsönök sűrűn előfordultak. Az üzleti konkurenciával csak addig a pontig mentek el, amíg nem veszélyeztették egymás megélhetését. Összességében, gyakorlatukban az archaikus céhes mentalitás és az egymásra utaltságból fakadó polgári magatartás organikus együttesének továbbélése figyelhető meg esetükben, a kapitalizmus körülményei között.

Nagy Botond – Nagybacon, Fő u. 170., RO-527020; botond_nagy@yahoo.com

¹⁸⁰ Uo., 26. köt., 1897/362, 1060.

¹⁸¹ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1902/661.

¹⁸² Az 1848/49-es honvédek segélyezése a kilencvenes évektől kezdődően indult be Háromszéken, 1894-től pedig a kérelmezések valóságos hullámanak lehetünk tanúi Kézdivásárhelyen. (SÁL, Fond 20, inv. 1, 23. köt., 1894/2039; 24. köt., 1895/2315, 3240.) Kézdivásárhelyről számos fiatal, főként diák vett részt Háromszék önvédelmi harcaiban, így Sáska Antal részvétele sem

lenne meglepő, 14-15 éves kora ellenére, azonban semmilyen adat nem igazolja, hogy valóban részt vett volna. Mint nagyon sok esetben, a környezet példáját látva, megpróbálkozott egy szerény, de állandó jellegű jövedelemforrásra szert tenni. (SÁL, Fond 20, inv. 7, 1902/2770.)

¹⁸³ SÁL, Fond 105, nr. 628.

¹⁸⁴ SÁL, Fond 20, inv. 7, 1903/2678.

Levéltári források

- Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)
- K 27: *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek*
 - K 168: *Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium*
 - K 255: *Pénzügyminisztérium. Elnöki Iratok*
- Romániai Országos Levéltár Brassó Megyei Igazgatósága, Brassó / Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Brașov, Brașov (BrÁL)
- Fond 2: *Brassó vármegye irattára*
 - Inv. 347, *Közigazgatási Bizottság Iratai*
 - Inv. 772, *Főispáni Iratok*
- Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Covasna, Sf. Gheorghe (SÁL)
- Fond 9: *Háromszék vármegye irattára*
 - Inv. 2, *Főispáni Iratok*
 - Inv. 33, *Háromszék Vármegye Iparfejlesztő Bizottsága*
 - Inv. 34, *Alispáni Iratok*
 - Fond 20: *Kézdivásárhely város irattára*
 - Inv. 1, *Jegyzőkönyvek, Iktatókönyvek, Mutatókönyvek*
 - Inv. 7, *Közigazgatási Iratok*
 - Fond 105: *Egyházi anyakönyvek*
 - Nr. 612–620, *Kézdivásárhelyi református egyházközség anyakönyvei*
 - Nr. 621–629, *Kézdivásárhelyi római katolikus egyházközség anyakönyvei*

Irodalom

- CJH = *Corpus Juris Hungarici* – Magyar Törvénytár, Budapest, 1896–1948.
- HvmĚ–HvmHL = *Háromszék vármegyei Értesítő – Háromszék Vármegye Hivatalos Lapja stb.*, Sepsiszentgyörgy, 1884–1949.
- KmVhÁ = *Kimutatás a magyar korona területén lévő királyi vámhivataloknál a be- és kivitelben vámkezelt árukról – Kimutatás az 18... évben a Magyar Korona Országaihoz tartozó országok vámhivatalainál...*, Budapest, 1872–1918.
- *
- BĂICOIANU, Constantin I.
- 1904 *Istoria politiceii noastre vamale și comerciale de la Regulamentul Organic și până în prezent: relațiunile noastre comerciale cu Germania, Austro-Ungaria, Anglia, Franța, Italia și Rusia (1871-1902)*, București.
- BEREND T. Iván – RÁNKI György
- 1973 *A kapitalista gazdaság fejlődése Kelet- és Délkelet-Európa országaiban*, Tankönyvkiadó, Budapest.
 - 1981 *Nemzeti jövedelem és tökefelhalmozás Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EGYED Ákos
- 1981 *Falu, város, civilizáció. Fejezetek a jobbágyszabadság és a kapitalizmus történetéből*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- FARAGÓ Tamás
- 2003 *Céhek és kézművesek Magyarországon a 17–19. században a számok tükrében*, in: *Rendi Társadalom – Polgári Társadalom*, 10, Salgótarján–Budapest, 79–142.
- FLORIAN, Radu – HUREZEANU, Damian – FLORIAN, Alexandru
- 1997 *Tranziții în modernitate: România în secolele XIX-XX*, Editura Noua Alternativă, București.
- JEKELFALUSSY József (szerk):
- 1892 *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím és lakjegyzéke*, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest.
- KÁNYA József
- 2002 *Erdély regionális fejlődése a XX. században*, in: „...ahol a határ elválaszt”. *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*, Balassagyarmat–Várpalota, 332–351.
- KELLOGG, Frederick
- 1972 *Convenția comercială din 1875, un pas către independență? Studii. Revistă de istorie*, 25, 989–1003.
- KOMLOS, John
- 1978 *The Habsburg Monarchy as a customs union. Economic development in Austro-Hungary in the nineteenth century*, Chicago.
- KÖVÉR György
- 1982 *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*, Budapest.
- MISKOLCZY Ambrus
- 1982 *A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán*, MTA, Budapest.
- NAGY Botond
- 2008 *„Több előnnyel jár egy teljesen meg nem tartott jó szerződés, mint a szerződés nélküli állapot.” Kereskedelmi szerződések és vámtarifák az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között*, in: Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor: *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században*, Hungarovox Kiadó, Budapest.

PÁL Judit

2003 *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*, Pro-Print Kiadó, Csíkszereda.

TELKES Simon

1884 *Magyarország mezőgazdasági nyersterméneinek és némely főbb mezőgazdasági iparkészítményeinek behozatala és kivitele*, Budapest.

1886 *Áruforgalmunk*. Budapest.

TIBERIAN, Ioan

1969 Relațiile comerciale între Transilvania și România între 1876–1886. Consecințele convenției comerciale din 1875, *Studii. Revistă de istorie*, 5, 905–927.

ZANE, Gheorghe

1970 *Industria în România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Editura Academiei, București.

Tactici de supraviețuire în timpul crizei: maiștri cizmari și pantofari din Târgu Secuiesc în condițiile războiului vamal austro-ungar–român

(Rezumat)

În timpul războiului vamal austro-ungar–român, după 1886 guvernul de la Budapesta a încercat să-i ajute pe micii industriași din sud-estul Transilvaniei, rămași fără piețele lor tradiționale românești, prin comenzi pentru armată. Analizând reacția cizmarilor și pantofarilor din Tg. Secuiesc, întâlnim două tactici diferite, cu numeroase variante concrete la rândul lor: unii maiștri au rămas în oraș, alții și-au mutat atelierul în Moldova. Mentalitatea lor de breaslă, preindustrială n-a făcut însă posibilă în niciuna dintre aceste cazuri să profite de conjunctură. Necunoscând înainte de joncțiunea la rețeaua națională de căi ferate nici măcar concurența industrială internă, nu s-au putut adapta la noile cerințe, gândindu-se în limitele clișeelelor vechi și nicidecum în producția, respectiv organizarea forței de muncă și a materiei prime la scară mare, în condițiile cerute de industrializarea capitalistă. Decăderea acestei lumi a fost accelerată de războiul vamal, însă zilele sale erau oricum numărate.

Surviving tactics in times of crisis: bootmakers and shoemakers from Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) during the Austro-Hungarian–Romanian tariff war

(Abstract)

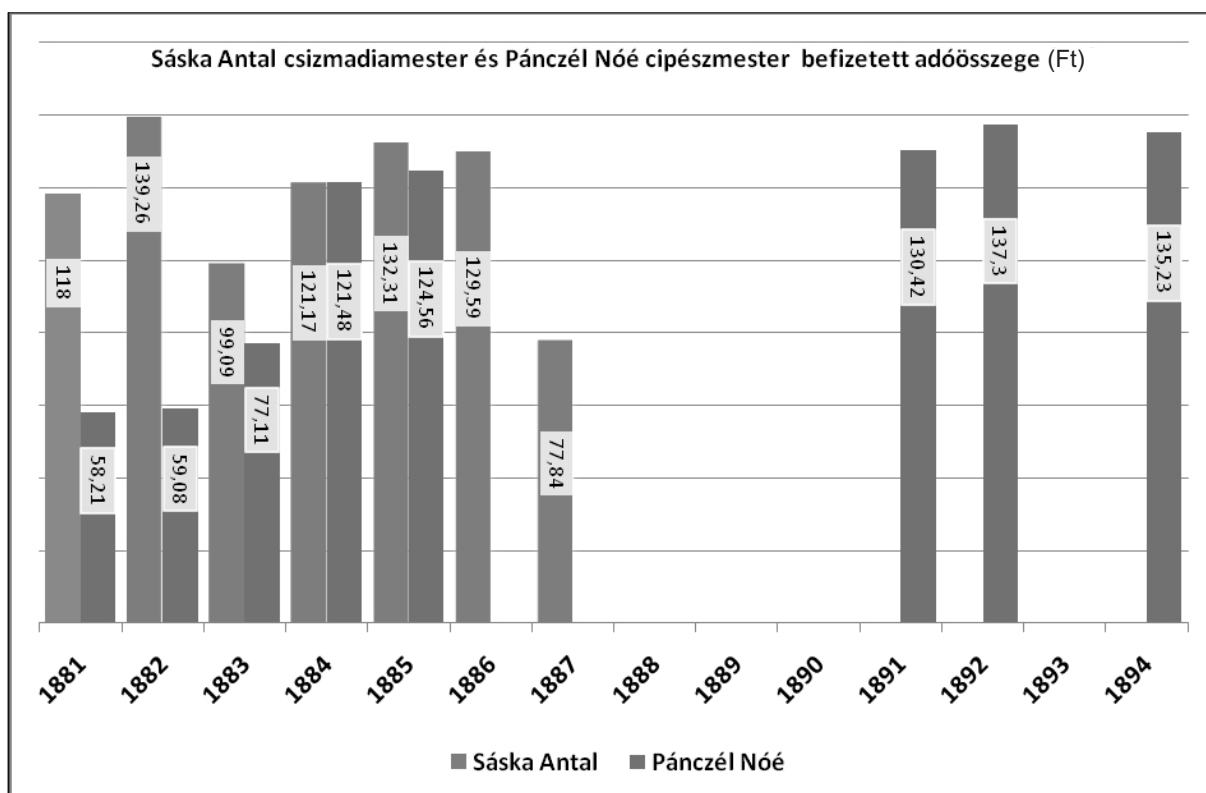
During the Austro-Hungarian–Romanian tariff war, after 1886, the Government from Budapest tried to support the craftsmen from the South-Eastern part of Transylvania that had lost their traditional Romanian markets by state orders for military purposes. Analyzing the reaction of bootmakers and shoemakers in Transylvania we can distinguish two different tactics with many concrete variations for both: some of the craftsmen remained in town while others moved their workshop to Moldavia. Their pre-industrial, guilt mentality hindered them to profit from any of the two situations. Since they had no previous knowledge of the junctions of the national railway network or even of the internal industrial competition they could not comply with the new demands. They focused on their old clichés instead of on production, work organization and purchase of raw materials on larger scale, according to the conditions imposed by the capitalist industrialization. The decline of this world had also been accelerated by the tariff war, but its days were numbered anyhow.

1. táblázat A hadsereg kínálta árak a bőrárakra (Ft)

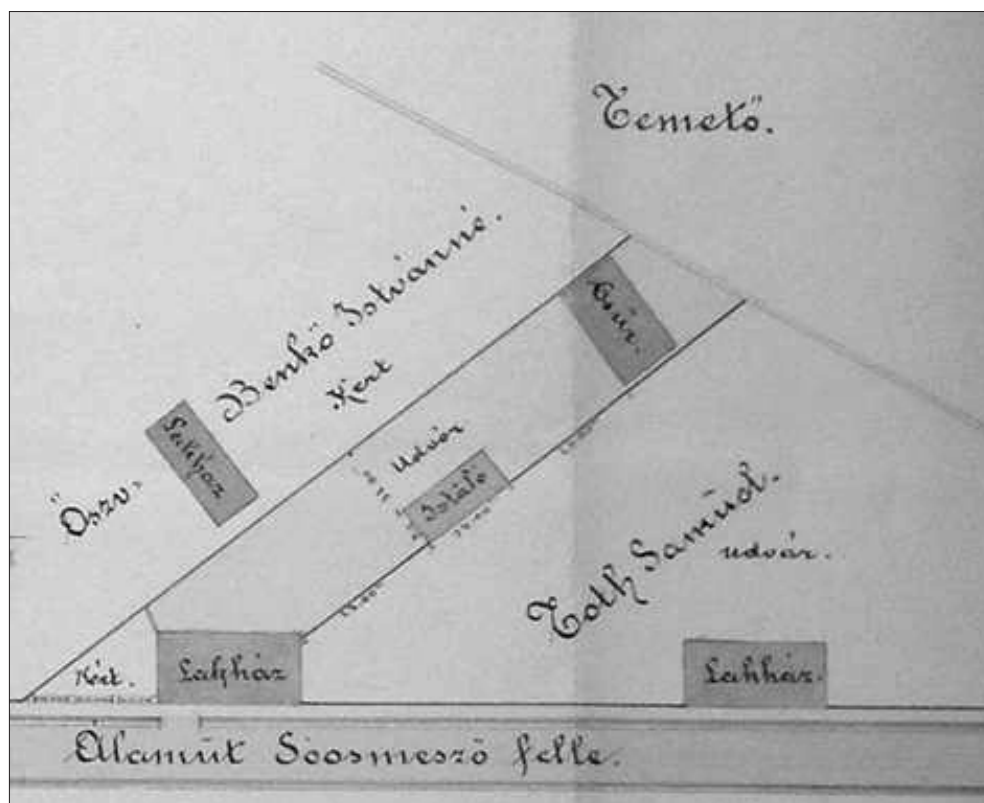
bakancs	5,14
nadrágszűj	0,22
szuronyhüvely-táska	0,27
puskaszűj	0,45
derékszűj egyedül	0,68
köpenyszűj	0,11
kardkötő	1,1
kardmarkolatszűj	0,41
tölténytáska	0,9
derékszűj	1,18
nyeregtakaró bőrből	8,44
felső heveder	2,18
alsó heveder	2
kengyelszűj	1,77
szüggyszerszám	1,87
kantár csikófékkel	1,93
kötőfék bőrből (szár nélkül)	1,7
kötőfékszár bőrből (egyedül)	0,79
patkótáska	1,01
málhaszűj	1
főzőedény-szűj	0,74

2. táblázat (15 napig érvényes úti okmányok iránti kérések időpontjai)

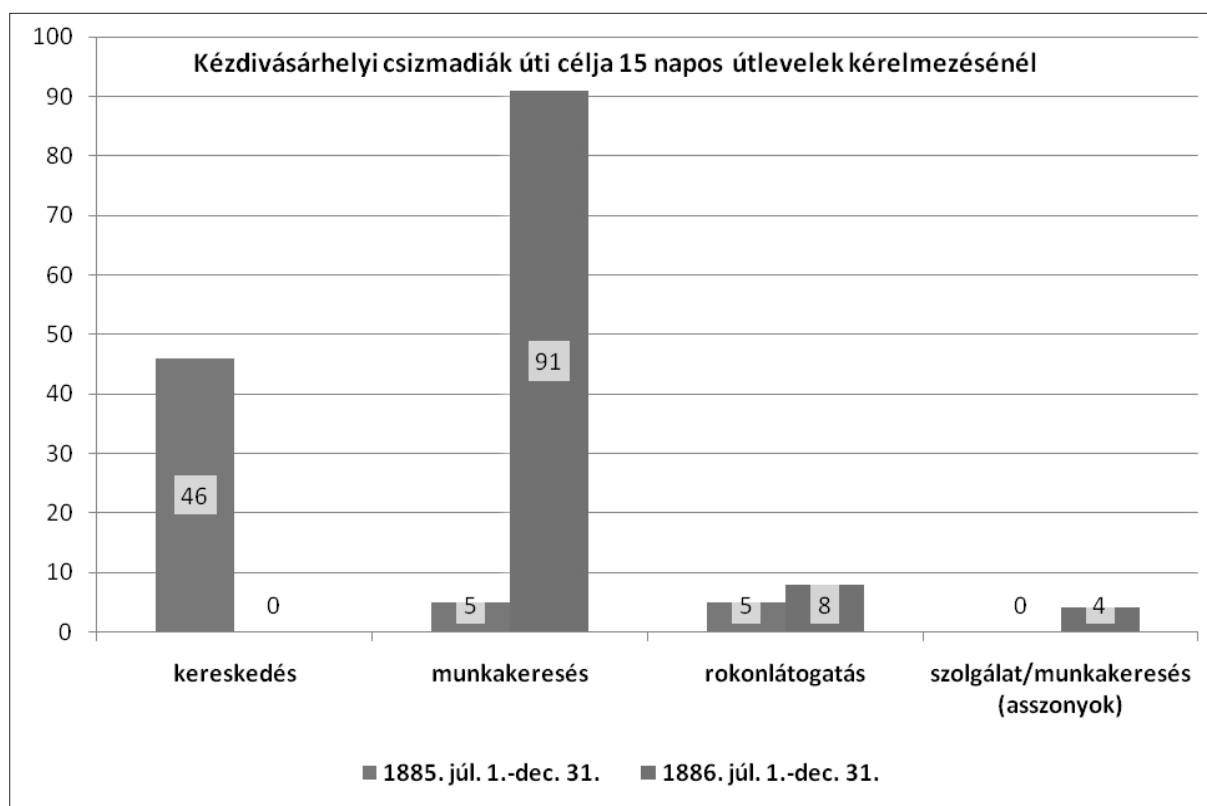
	1882	1883	1884	1885	1886
Megyaszi Máté	–	–	VIII. 18	X. 6; X. 26; XI. 13	–
Pánczél Noé	–	II. 9	–	–	–
Sáska Antal	–	VII. 15	VIII. 17	IX. 16; X. 21	–
Tordai Domokos	VIII. 16	–	–	–	–
Tuzson György	X. 22	XI. 11	XII. 26	I. 11; II. 4; III. 6; III.26; IV. 17; V. 5; V. 27; VII. 6; VIII. 16; IX. 17; X.23; XI. 6; XI. 24	XI. 24
Zsigmond Balázs	VIII. 17	I. 27; III. 20; IV. 15	VIII. 17	–	II. 19; III. 20; V. 21

1. **ábra** Sáska Antal csizmadiamester és Pánczél Noé cipésmester befizetett adóösszege (Ft)

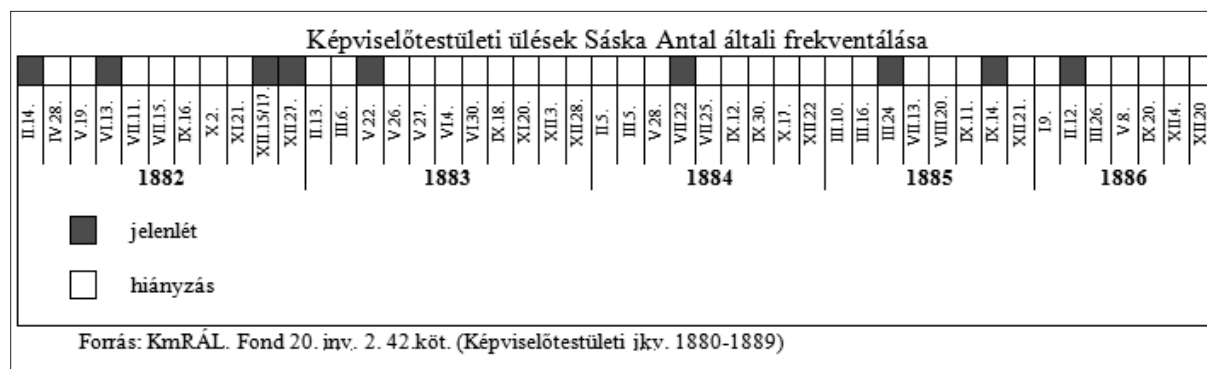
2. ábra Sáska Antal kézdivásárhelyi gazdaságának elhelyezkedése.
Forrás: SÁL, Fond 20, inv. 7, 1891/3279

3. ábra Kézdivásárhelyi csizmadiák úti célja 15 napos útlevelek kérelmezésével. Forrás: SÁL, Fond 20, inv. 7, 1889/107

	1886		1887		1888		1889		1890		1891		1892		1893		1894		1895		1896	
Megyaszi M	na	na	na	IX/5	VII/28	VII/24	na	na	X/12	na	IX/16	X/22	IX/3	X/21	XI/4	XII/13	XI/17	XII/27	XI/8	na	na	I/18
Sáska A	na	XI/4	na	X/31	IX/25	X/26	na	na	IX/19	X/23	IX/19	X/22	X/22	XI/23	X/9	XII/13	IX/11	X/8	XI/5	XII/15	na	na
Tuzson Gy	nk	—	na	na	na	I/11	IX/27	X/14	I/23 X/25	na	XII/12	I/6	XII/24	I/17	na	na	na	na	na	na	na	na
Tuzson P	nk	—	na	na	IX/4		XI/26	na	na	na	I/21 XII/15	II/21	na	II/8	XI/8	XII/13	XII/24	na	na	I/29	na	na
	kérelmezve		kiálltva		visszaútitva		következő évben kiadva															

4. ábra Útlevélkérelmek és kiadások időpontjai

5. ábra Képviselő-testületi ülések Sáska Antal általi frekvenciája.
Forrás: SÁL, Fond 20, inv. 2, 42. köt. (Képviselő-testületi jegyzőkönyvek, 1880–1889)

